

vigore subsistat, quo persona ipsa aliter quam decernimus iudicata aut testimonii sui dignitatem amittat, aut questu rei propriæ careat. Nec tamen per hæc et hujusmodi statuta principibus domesticæ correptionis [enim hæc et alia promentes princ. d. correct.] potestas adimitur. Nam specialiter de laicis illis quos non culpa infidelitatis astringit, sed aut servitii sui officio torpentes aut in commissis sibi actibus reperiuntur esse mordaces vel potius negligentes, erit principi licitum hujusmodi personas absque aliqua eorum infamia vel rei propriæ damno et servitii mutatione corrigere, et in locum talium [commissos talium] alios qui placeant transmutare.

Ne quis sine actore condemnetur. Ex concilio Toletano vi, tit. 40.

I.VI. (Concil. Tolet. vi, c. 11.) Dignum est ut vita innocentum non maculetur pernicie accusantium, adeo ut **443** quisquis a quolibet criminatur, non ante accusatus supplicio dedicetur quam accusator præsentetur, atque legum et canonum sententiæ exquirantur [sententia exquiratur]; ut si indi-

gna ad accusandum persona inveniantur, ad ejus accusationem non iudicetur, nisi ubi pro capite regie majestatis causa versatur.

(340) Remotis igitur ab inimicitiiis, ab insidiis, a mendaciis, remotis ab omni genere flagitiorum sive facinorum, ipsis scilicet presbyteris qui accusati fuerint, quomodo convincantur, aut quomodo defendantur. Apostolus enim ad Timotheum loquitur dicens: *Adversus presbyterum accusationem noli recipere, nisi sub duobus aut tribus testibus. Peccantem coram omnibus argue, ut cæteri timorem habeant (I Tim. v).* Dominus in Evangelio Judæis dicit: *In lege vestra scriptum est quia duorum hominum testimonium verum est (Joan. iii).* De accusatoribus vero clericorum in canonibus **B** satis invenitur, et maxime in Carthaginensi concilio ut accusatoris queratur fides et conversatio. Si autem presbyteri et diaconi fuerint accusati, adjuncto sibi ex vicinis locis legitimo numero collegarum, quos ab episcopo accusati petierint, una secum in presbyterii nomine sex, in nomine diaconii tres, ipsorum causas discutiant.

(340) Hæc non pertinent ad hunc canonem Toletanum.

STEPHANI BALUZII

NOTÆ

AD LIBROS REGINONIS DE ECCLESIASTICIS DISCIPLINIS.

444-523 DE VITA REGINONIS.

Regionem patria Germanum fuisse scribit Trithemius, ex conjectura, ut opinor. Videbat enim eum monachum et abbatem fuisse Prumiensis monasterii in diocesi Trevirensi, quod *cum omnibus villis dominicatis et vassallorum* additum regno Germaniæ fuerat ex pactis initis, anno 870, inter Carolum Calvum Franciæ occidentalis regem et Ludovicum regem Franciæ orientalis, id est Germaniæ, ut patet ex titulo 37 Capitulorum ejusdem Caroli. Per ea tempora Normanni, Galliæ Germaniæque vastatores, regnum Arnulphi, qui Carolomanno Ludovici filio, patri autem suo, successerat, ingressi anno octingentesimo nonagesimo secundo, ad monasterium Prumiense tandem pervenerunt. Ei tunc præerat Farabertus abbas. Hic ergo aliqua monachorum suorum parte comitatus, cedens tempori, se in fugam contulit. Qui in monasterio deprehensi fuerunt, omnes vel trucidati vel in captivitatem abducti a barbaris sunt. Hi deinde expugnato direptoque vicino quodam castro, cum ingenti præda ad classem regressi, cneratis navibus, cum omnibus **524** copiis, ut Regino scribit in libro secundo Chronicorum,

C transmarinas repetunt regiones, id est Franciam occidentalem. Accepta ea calamitate Farabertus, victus propterea tædio rerum humanarum, abdicare se magistratu constituit. Tum temporis istud non licebat nisi cum auctoritate principum, quod omnia monasteria in eorum potestate essent, uti diximus ad epistolam 29 Lupi Ferrariensis. Itaque quoties monasterii cujuscumque abbas excesserat e vivis, aut ab administratione recedebat, rex in cujus ditione constitutum erat monasterium, novum abbatem in locum ejus substituebat. Aliud obtinebat si regi auctoritate, id est diplomate ac privilegio, tribus erat monasterio facultas eligendi abbatem. Nam eo casu monachi poterant eligere abbatem; neque dabatur e palatio. Farabertus igitur accessit ad regem Arnulphum; et cum impetrasset ab eo derelinquendo regimine monasterii Prumiensis, sponte deseruit curam pastoralem. Habebant autem monachi Prumienses, ut ex Reginone discimus, *regalem auctoritatem*, id est diploma regium, quo illis concessum erat uti ex se eligere possent abbatem. Coacto itaque conventu, monachorum suffragia voceque in Reginonem convenerunt, virum, ut colligitur

ex libris ejus de Disciplinis ecclesiasticis, dignissimum ea cura, dignissimum ea dignitate. Verum quia nihil tanto ac tam mirifico consensu agitur inter mortales quin aliquos semper habeat repugnantes et obtrectantes, post aliquot exinde annos, æmulo- rum suorum artibus, ut ipse tradit, dejectus est, anno nimirum octingentesimo nonagesimo nono. Omnino autem par est existimare factum istud esse auctoritate principis. Abbates enim tum et diu post deponebantur a principibus absque syno- dali jussione, sola ipsorum auctoritate, ut pluribus probari posset. Agressus erat Regino narrationem istius suæ calamitatis in libro secundo Chronico- rum. Quo casu factum sit ut illa non pervenerit usque ad hæc ultima tempora, perieritne mona- chorum Prumiensium arte et industria, ne, quie- scente jam extinctaque invidia, tantæ infamiæ me- moria superesset, an quia Regino destinata non composuit, seu quia ea narratio periit injuria tem- porum, difficile dictu est. Unum affirmare licet, **525** lacunam in hoc loco esse apud Reginonem. Inquirenti autem mihi in causas dejectionis homi- nis tam excellentis nihil probabilius occurrit quam amor veteris disciplinæ, fastidiosum illum ac gra- vem monachis suis fuisse ob nimiam mentionem veterum regularum, adeoque eorum odia promeri- tum esse justissima de causa. Quid enim iniquius aut indignius, quid insulsius, quam ut eo tempore quo miseri homines bellis domesticis et externis afflicti erant, eorum quies post tot mala turbaretur etiam importunissima rarum vanarum commemo- ratione, in nullum rei publicæ aut private usum? Causali ergo apud principem, qui tum adhuc erat Arnulphus, abbatem Reginonem monasterio suo inutilem ac damnosum esse, ut nimis deditum stu- diis litterarum, bonum monachum, ut de Balduino Cantuariensi archiepiscopo dicebat olim Girardus Cambrensis, sed malum abbatem, qui nec præesse sciat nec prodesse, illum hinc removeri et aliam in loco ejus postularunt substitui. Ne quis vero existimet me in hac conjectura oberrare, neque eam potuisse esse monachorum Prumiensium de- mentiam ac furorem ut abbatem suum ob hoc odo- rint quia litterarum studiis deditus erat, ostendam me verum dicere exemplo valde illustri ejusdem sæculi, quod editum est in persona magni viri Ra- bani Mauri abbatis Fuldensis in eodem Germaniæ regno. Expulsum illum atque ejectum e monasterio suo fuisse anno 842 docuit nos auctor Chronici Hil- desheimensis, et aliunde illum eo anno reliquisse regimen monasterii Fuldensis probavimus certis- simis argumentis in notis ad epistolam quadra- gesimam Servati Lupi abbatis Ferrariensis. Cau- sas ob quas pulsus est non dicam ego, sed vetus codex ms. a Nicolao Serario laudatus in libro quarto Rerum Moguntiacarum, pag. 643: « Raba- nus anno 842 Fuldensi pulsus est abbatia, fra- tribus monachis causantibus ipsum studiosum, nimis intentum scripturis, temporalia negligere.» Hanc monachorum stultitiam et improbitatem acri- ter exagitat Trithemius in libro de Scripturis ec-

clesiasticis, illam descendere faciens ex impulsu diaboli. Hæc sunt ejus verba loquentis de Rabano: « Tandem offensus improbitate monachorum suo- rum, qui eum dicebant nimium scripturis **526** intentum temporalia negligere, agente id in eis diabolo, displicentiam contra eum acceperunt, scandalizati in eo quo maxime debuerant ædificari. Dans igitur locum iræ, nec cum ingratis ovibus diu- tius manere consentiens, monasterium et ejus ha- bitatores deseruit. » Sed ad Reginonem. His itaque nugatoriis accusationibus Reginonem impetentes monachi Prumienses, eum sibi adimi postularunt ab Arnulpho. Postulata eorum juverunt turbulen- tissima reipublicæ tempora. Nam quia Arnulphus assiduis bellis distinebatur, adeoque propter hanc causam magis indigebat bellatoribus quam viris litteratis, usi ista opportunissima occasione mo- nachi Prumienses, Gerardo et Matfrido comitibus, quorum magna auctoritas in aula Arnulphi erat, spem haud dubie fecerunt fore ut fratrem eorum Richarium eligerent si obtinere a principe pos- sent dejectionem Reginonis et eligendi potestatem. His enim artibus uti solitos per illa tempora mo- nachos, ut eorum favorem mercarentur qui præ- cipuum dignitatis aut gratiæ locum oblinebant apud præsules rerum humanarum, testatur Rat- pertus in capite tertio libri primi de Origine et Casibus monasterii sancti Galli. Tum illud quo- que ex Luitprandi lib. iv, cap. 15, discimus, con- suevisse magnates abuti temporum pertubatio- ne, ut abbatias sibi concedi postularent a princi- pibus. Neque dubium est Gerardum atque Matfridum multa ausos esse in gratiam Richarii. Arnul- phus ergo, videns hos duos potentissimos homines urgere hoc negotium, ut frater eorum Richarius sedem Reginonis, cum vacua foret, occupare pos- set, dedit manus, vinci se passus est, abbatiamque Reginoni ademit ut Gerardo atque Matfrido grati- ficaretur, quorum ope et auxilio indigebat in hac regni perturbatione. Temporum enim rationem atque inclinationem permagni momenti esse in republica recte observatum est olim. Ita Regino fit ex abbate simplex monachus; et Richarius admo- dum juvenis in loco ejus ponitur anno, uti dixi- mus, octingentesimo nonagesimo nono; cujus hor- renda facinora ac mores abbate parum dignos ve- hementer exagitat Fulcuinus in capite 19 de Gestis abbatum Lobiensium. Privati deinde hominis vitam egit Regino, cum libris suis se oblectans, semper aliquid **527** scribens. Huic illius otio et quieti de- bemus præclarum istud opus de ecclesiasticis Di- sciplinis et Religione Christiana, quod jussu Ra- thboldi archiepiscopi Trevirensis elucubravimus circa annum Domini nongentesimum sextum. Eo perfe- cto opere, Chronica sua adornavit et confesit anno nongentesimo octavo, ut ipse fidem facit in epi- stola ad Adalberonem episcopum Metensem, cui opus illud Chronicorum inscripsit. Fuerit ne po- stea superstes per multos annos invenire non po- tui. Est tamen qui existimat eum pervenisse usque ad annum saltem nongentesimum duodecimum

Illo vero tempore quo adhuc Regino abbas erat Prumiensis, Hugo Lotharii regis filius dolo captus ab Arnulpho, primum oculis privatus est pro more illorum temporum, deinde in monasterium sancti Galli projectus, postremo temporibus Zwentiboldi regis factus monachus apud Prumiam. Testatur id ipse Regino his verbis : « Novissime temporibus Zundibolchi regis in Prumia monasterio manu mea attonsus est. Erat enim tunc temporis in eodem loco Dominici ovilis, quamvis non idoneus, tamen custos. » Atque hæc de vita hominis dixisse sufficiat.

NOTÆ AD TITULUM LIBELLI.

Incipit libellus. Hic est verus titulus istorum librorum. Sic enim omnino habet codex Viennensis ab Hildebrando laudatus, tum etiam codex ms. Parisiensis quo nos usi sumus. Quin et Trithemii auctoritas ita confirmat, apud quem ita legitur in libro de Scriptoribus ecclesiasticis, cum de his Reginonis libris agit : « Scripsit autem præfatum opus, quod prænotatur de ecclesiastica Disciplina et Religione Christiana, jubente Rathbodo archiepiscopo Treverensi. » Hildebrandus, cum titulus deesset in codice academæ Julæ, et nihil adhuc certi compertum haberet de libro Viennensi, hunc titulum fecerat his libris : *De veteris Germaniæ disciplina ecclesiastica*. Postea, cum missus ad illum fuisset titulus ex codice Viennensi, ista posuit in fronte libri : *Reginonis Prumiensis de disciplina ecclesiastica veterum præsertim Germanorum libri duo*. Nobis religio fuit discedere a scriptura veterum codicum. Sed ante quam ultra progrediamur, puto non injucundum fore lectoribus eruditis si hic proposuero titulum horum librorum, qualis nimirum hodie est in vetustissimo codice Parisiensi, deinde qualis esse debuit. Sic igitur illic legitur :

INCIPIT LIBELLUS
DISCIPLINIS ET RE
COLLECTUS EX JUSSU
RATHBODI TREVERICÆ
A REGINONE ABBATE
MONASTERII EX DI
CONCILIS ET DECRETIS
FELICITER IN DEI NOMINE.
AMEN.

Hunc titulum vir eruditissimus Joannes Morinus sic edidit in appendice libri de Pœnitentia pag. 39 : *Incipit libellus de disciplinis recollectus ex jussu Rathbodi Trevericæ a Reginone abbate monasterii ex divinis conciliis et decretis*. Scilicet destitutus fuit codex in quo exstaret integer titulus. Nam in isto habetur tantum media pars tituli, ea nimirum quæ caractere atro scribi debuit. Solebant antiqui librarii, venustatis causa, titulos librorum scribere interdum cum atramento, interdum cum minio, id est, rubro colore : unde rubrica pro titulo. Interdum vero utroque utebantur, scilicet ut prima

linea atra esset, secunda rubra, tertia rursus atra et sic de cæteris, vel e converso. Fortassis autem qui librum scribebat, non idem miniabat secundas lineas, sed illas alii cuiusdam artificis miniandas tradebat ; unde contingere quandoque poterat ut secundæ lineæ non describerentur per incuriam librarium aut aliam ob causam, ut accidit huic libro Reginonis. Quot ut apertius evadat, hic visum 529 est exhibere titulum istorum librorum, qualis nimirum esse debuit in codice Parisiensi, additis ex Viennensi lineis quæ in nostro desunt

INCIPIT LIBELLUS
DE ECCLESIASTICIS
DISCIPLINIS ET RE
LEGIONE CHRISTIANA
COLLECTUS EX JUSSU
DOMINI METROPOLITANI
RATHBODI TREVERICÆ
URBIS EPISCOPI
A REGINONE ABBATE
QUONDAM PRUMIENSIS
MONASTERII EX DI
VERSIS SANCTORUM PATRUM
CONCILIS ET DECRETIS
ROMANORUM PONTIFICUM
FELICITER IN DEI NOMINE.
AMEN.

Illud etiam admonendum videtur, veteres illos librarios colore quoque interdum cæruleo aut viridi usos esse pro minio, ut videre est in vetustissimis codicibus manuscriptis.

Ibid. — *Rathbodo.* Fuit is archiepiscopus Treverensis, ut fert titulus, ordinatus anno 883, vii Idus Aprilis, ut Regino tradit in libro secundo suorum Chronicorum. Huic enim credendum puto potius quam Trithemio, qui scribit in Chronico Hirsaugiensi ordinatum illum fuisse anno octingentesimo octuagesimo sexto. Erat autem abbas Mediolacensis. Anno deinde 889 abbatia sancti Servatii Trejectensis unita est ecclesiæ Trevirensi beneficio et auctoritate Arnulphi Germaniæ regis, ut patet ex ejus præcepto, quod editum est a Wilhelmo Kyriandro ex Gestis Treverorum, deinde vero ab Auberto Myræo. Quam donationem confirmaverunt sequentes reges. De Rathbodo porro vide quæ scribuntur in Annalibus Fuldensibus ad annum nongentesimum.

Ibid. — *Quondam abbate.* Legendum *abbate 530 quondam*. Error contigit ex transpositione verborum.

NOTÆ AD CAPITULA INQUISITIONIS.

Incipit inquisitio. In veteri codice ms. Parisiensi hæc tantum habentur, omissis videlicet lineis quæ minio rubricandæ erant.

VEL EJUS MINISTRI IN SUO
INQUIRERE DEBEANT PER
ATQUE PARROECIAS.

Nos reliqua supplevimus, partim opere horum duorum verborum *Finit inquisitio*, quæ exstant post Inquisitionem in codice Parisiensi, tum etiam ex editione Helmstadiensi, quæ sic habet in hoc loco : *Instructio de his quæ in visitationibus episcopum vel*

ejus ministros per vicos, pagos, et parœchias sue diœceseos inquirere olim oportuit.

Ejus ministri. Id est, archidiaconi, archipresbyteri, quibus sub episcopo incumbit sollicitudo ecclesiarum, Chartularium S. Dionysii de Capella in diœcesi Bituricensi, cap. 26: « Monachi sæpissime calumniantes, venientes in præsentiam domni Richardi, fecerunt clamorem de archipresbytero ministro suo. » Vide Reginonem lib. II, cap. 1. Certum est ministrorum episcopi vocabulo intelligi archidiaconos et archipresbiteros, ut diximus. Sed tamen hic lubet addere testimonium Lanfranci archiepiscopi Cantuariensis in epistola 27 ad Stigandum episcopum Cistrensem: « Clerici villarum nostrarum, inquit, qui in vestra diœcesi existunt, questi nobis sunt quod vestri archidiaconi, repertis occasionibus, pecunias ab eis exquirunt et a quibusdam jam acceperunt. » Et infra: Mandamus itaque ut male accepta sine dilatione reddi jubeatis, et ministris vestris, ne ulterius id præsumant, servandæ charitatis studio prohibeatis. »

Ex epistola 32 ejusdem Lanfranci colligimus etiam illius ævo communionem corporis et sanguinis Domini tribui solitam pueris. Consultus enim super ea re a Domnaldo Hiberniæ episcopo, ad eum ipsa rescriptit: « Revera et procul pulsa omni ambiguitate sciatis neque transmarinas Ecclesias, neque nos Anglos hanc de infantibus tenere sententiam quam putatis. Credimus enim generaliter omnes omnibus ætatis plurimum expedire tam viventes quam morientes Dominici corporis et sanguinis perceptione sese munire. » Vide nota clarissimi viri Lucæ Dacherii ad hunc locum.

CAP. I. — *In primis.* Non dubitabat Hildebrandus quin ista Inquisitio pertineret ad collectionem canonum a se editam. Sed tamen nunc certum est eam a Reginone positam esse in initio libri primi, uti ostendimus in præfatione. Præterea ea exstat in codice Reginonis eo ordine quo nos illam edidimus, id est, post titulum operis. Denique Trithemius de hac ipsa præfatione agens, primaque illius verba, ut assolet, referens, hoc ejus exordium fuisse docet. *In primis inquirendum.* In præfatiuncula porro quæ posita est in fronte libri primi jam monuimus Inquisitionem istam fuisse formulam secundum quam episcopi et eorum ministri presbyteros interrogabant per parœcias, eaque formula usum fuisse etiam Hincmarum archiepiscopum Rhemensem. Quod itaque tunc in aversione et quasi per transennam dictum est, tantum ut gustus quidam 531 istius inquisitionis daretur erudito lectori, nunc paulo uberius explicandum est ob dignitatem materiæ, qua vix ulla est illustrior in hoc genere studiorum. Primum itaque certum est ea sollicitudinem episcopis antiquitus incubuisse ut plebes suas singulis annis per se visitarent, si id fieri absque gravi eorum incommodo posset, sin minus, certe per presbyteros aut diaconos probabilis vitæ, qui reditus basilicarum et reparationes et ministrantium

A vitam inquirerent, ut scriptum est apud Reginonem in capite nono libri primi; qua de re pluribus nuper a nobis dictum est ad Agobardum. Presbyteri igitur qui plebes regebant, episcopo aut ministris ejus rationem semel in anno reddere tenebantur sue villicationis, tam de fide catholica et administratione sacramentorum quam de bono basilicarum statu. Nulli enim sacerdotum licebat ignorare canones. Rudi deinde sæculo, cum presbyteri ut plurimum expertes erant ecclesiasticæ disciplinæ, exutaque esset omnis præcorum canonum, ut vetustate exoletorum, reverentia, necessarium fuit illis componi brevissimum regularum suarum breviarium, ne quis ignorantia prætextu se tueri posset. Quam ob rem edita est Admonitio illa quæ nunc circumfertur sub nomine Leonis IV, in qua continentur vivendi et docendi ecclesiasticæ regulæ. Sed antequam de illa plura dicamus, opere pretium est observare consuevisse rusticandarum ecclesiarum presbyteros ad civitatem venire singulis annis in Cœna Domini, duabus de causis: primum *pro inquisitione ministerii sui*, deinde *pro chrismate accipiendo*, ut verbis Hincmari utamur ex Capitulis ejus tit. 3, cap. 3. Simul autem, ex instituto Carlomanni principis in synodo cui sanctus Bonifacius interfuit, reddere tenebantur episcopo rationem ministerii sui, ut patet ex ejus decreto, quod exstat in libro quinto Capitulari, cap. 2: « Decevimus quoque juxta sanctorum canones ut unusquisque presbyter in parœchia habitans episcopo subjectus sit illi in cujus parœchia habitat, et semper in quadragesima rationem et ordinem ministerii sui sive de baptismo, sive de fide catholica, sive de precibus et ordine missarum, episcopo reddat et ostendat. » Refert istud decretum et Bonifacius in epistola 105 ad Cudbertum. Capitula 532 Herardi archiepiscopi Turonensis, cap. 73: « Ut dicendi gratia ad civitatem, vel ad loca constituta presbyteri veniant quadragesimali tempore. » Postea vero istud mutatum est, vetitumque ne presbyteri ad civitatem discendi gratia veniant quadragesimali, ut patet ex Reginone lib. I, cap. 76: unde in libro VII Capitulari, 108, scriptum est simpliciter absque nota temporis: « Ut unusquisque presbyter per singulos annos episcopo suo rationem ministerii sui reddat, tam de fide catholica, quam de baptismo, atque de omni ordine ministerii sui. Sed quamvis mutatum esset tempus quo venire ad civitatem presbyteri debebant pro inquisitione ministerii sui et ut simul redderent rationem villicationis suæ tamen manebat constitutio illa quæ presbyteros semel in anno statuit ad episcopum in civitatem venire synodo ejus interfuturos, ut patet etiam ex concilio Arelatensi VI, cap. 4. In hac ergo synodo, post lectum Evangelium, diaconus publice legebat admonitionem de qua mox dicebamus, ut patet ex editione ejusdem Admonitionis quæ præfixa est decreto Burchardi, ubi sic legitur: Admonitio in synodo, finito Evangelio, a diacono legenda, episcopo et cæteris in ordine se-

dentibus. » Istud ipsum probatur ex vetusto codice nostro ms., ubi hæc leguntur: « Postea legatur Evangelium solito more. *Respicens Jesus discipulos, dixit Simoni Petro: Si peccaverit in te frater tuus.* Sequantur septem psalmi cum precibus quibus placuerint. Quibus finitis, episcopo et cæteris in ordine sedentibus, a diacono legatur hæc Admonitio: *Fratres presbyteri,* » etc. Postea introductum est ut illam episcopus legeret, si vellet. Nam in Ordine Romano, cum ventum est ad hunc locum, pro eo quod codex noster habet *a diacono legatur* etc., ita scriptum est: *ab ipso episcopo sive a diacono ex ipsius persona legatur hæc admonitio.* Demum, cum nollet diaconum hic agere ministrum episcopi, mentionem ejus ab hoc loco sustulerunt. In Pontificali quippe Romano Augustini Patricii de Pilocominibus episcopi Pientini ac in illis que postea eusa sunt ita legitur, nulla diaconi mentione: « Demum pontifex adhuc in sede prædicta cum mitra sedens, si placet, congregatos admonet et exhortatur sub hujusmodi verbis: *Fratres 533 charissimi,* » etc. Sed redeamus ad antiquitatem. Deinde episcopus in synodo uniuscujusque parœciæ, cum visitationis munus obibat, presbyteros interrogabat secundum titulos admonitione illa comprehensos. Synodum vocavi visitationem episcopi, concilii Rothomagensis auctoritate fretus: ubi, prout a Reginone laudatur in initio libri secundi, præcipitur archidiaconi et archipresbyteris qui parœcias visitant cum episcopo, uti cum is ad aliquam ecclesiam accessurus est, ei præeant uno vel duobus diebus, plebemque admoncant *ut omnes ad ejus synodum die denominata imprætermisse occurrant.* Sed quid opus, inquires, ut plebes adsint in ecclesia cum episcopo, quando ille visitat parœcias suæ diœceseos? Primum, quoniam episcopus inquisiturus erat de vita et conversatione presbyterorum ac sequentium clericorum, testimonium habendum erat Christianæ plebis quæ illic vice Christi regebatur. Sed præterea episcopus in synodo illa interrogabat etiam de vita laicorum, si quis videlicet incestum, adulterium aut homicidium commisisset, si quis alienas res rapuisset, et plurima hujusmodi, ut patet ex Reginone lib. 1, cap. 7 et 10, et lib. II, cap. 3. Ea causa erat adunandæ plebis ecclesiasticæ. Atque in sancta illa prisco- rum episcoporum cura et diligentia positus haud dubie erat nervus ecclesiasticæ disciplinæ; qua ruente, necesse est omnia in pejus ruere et retro collapsa referri. Igitur ut ad rem ipsam veniamus, sic constituere possumus, Inquisitionem illam, ut et Admonitionem, non unius cujuscumque diœceseos fuisse, sed generalem omnium, adeoque usu receptam per omnes Occidentis regiones. Admonitionem sane, cui respondent tituli Inquisitionis, per omnes ubique orbis nostri provincias usurpatam fuisse hinc colligi potest quod in fronte Burchardi, uti jam adnotavimus, et in veteri codice nostro ms. descripta est tanquam formula eorum quæ ab unoquoque episcopo annuntianda

erant presbyteris in synodo civitatensi residenti- bus. Quam sententiam confirmat et hodiernus Ecclesie usus, secundum quem ea Admonitio, quamvis multum diversa et mutata ab illa veteri, ab episcopo mitrato legitur residente in sua synodo diœcesana. Præterea cum illa antiquitus in variis 534 regionibus ac diœcesibus usitata fuerit, par est existimare factum id ab episcopis ex formula. Nam usu cognitam fuisse in Hispania Tarraconensi ex eo colligi abunde potest quod descripta reperitur in vetustissimo codice ms. monasterii Rivi- pullensis in diœcesi Ausonensi. Pro Italia fidem faciet Ratherius episcopus Verouensis, qui illam totam integram inseruit in suo sermone synodali, qui editus est in tomo secundo spicilegii Dache- riani. In Germaniam denique penetrasse docet editio illa Burchardi quam supra memoravimus, tum etiam vetus codex ms. monasterii Nereshei- mensis in diœcesi Augustana, ubi illa habetur sub titulo sermonis synodalis. Hunc sermonem Marci: Velserus edendum dedit primo Jacobo Gretsero in calce Apologiæ Baronianæ, pag. 457; deinde vero Severino Binio in secunda Conciliorum edi- tione. Frustra porro et idem Velserus; qui propte- rea quod codex ille Neresheimensis scriptus est anno 1009 existimat sanctum Udalricum episco- pum Augustanum istius sermonis auctorem esse. Frustra, inquam, cum ex his quæ dicta hactenus sunt facile colligi possit Admonitionem illa multo antiquiorem esse sancto Uldarico. Existimant vulgo conditam illam fuisse a Leone IV pontifice Romano, cui illam tribuunt nonnulli vetusti codi- ces. Sed ego puto illam Leone antiquiorem esse et eodem prorsus tempore emersisse quo Inquisitio prodiit. In ea vero sententia omnino sum, ut quæ- niam nonnulla in Inquisitione continentur adver- sus paganos et mores ac superstitiones a paganis descendentes, putem illam fuisse conditam ævo sancti Bonifacii archiepiscopi Moguntini, aut certe non ita multo post, subinde vero auctam et emen- datam pro variis Ecclesiarum ac provinciarum consuetudinibus et moribus populorum. Multum interim debemus Reginoni, qui nobis illustre hoc antiquitatis monumentum conservavit integrum, adeoque locum dedit huic nostræ observationi. Optandum autem esset ut quemadmodum Admo- nitio retinetur magna ex parte, ita Inquisitio re- vocaretur in usum a sanctissimis sæculi nostri episcopis, ut una disciplinæ forma esset in omni- bus, et ut miserrimi rusticanarum ecclesiarum presbyteri, qui maximam partem 535 eorum quæ Admonitione et Inquisitione continentur pro- sus ignorant, ad cognitionem traherentur et stu- dium earum rerum quas ipsos scire necessarium omnino est ut iram vitare possint summi pastores pastorum Domini nostri Jesu Christi. Quotus enim quisque et hodie, præsertim in provinciis ab he- manitate soli Parisini dissitis, cui hæc nota erat? Sed episcoporum ista cura est, non clericorum. Itaque ipsi viderint. Ego me culpa libero.

CAP. 10. — *Missal. plenar.* Ita codex Parisiensis

et editio Helmæstadiensis; et consentiunt etiam A omnes editiones Admonitionis. Walterius tamen Aurelianensis, cap. 7, habet, *Missalem, Psalterium*. Hanc lectionem adjuvat caput 72 libri primi Capitularium: *Evangelium et Psalterium et Missale*. Vide etiam Bedam in capite secundo libri de Remediis peccatorum.

CAP. 11. — *Retiati*. Editio Helmæstadiensis et Capitula Hincmari habent *recitati*, nullo, ut arbitrator, sensu. Nam isthic non agitur de recitatione divini officii, sed an libri ad rem divinam faciendam necessarii sint bene religati et compacti. Quemadmodum enim summa cura providebant ut libri illi bene correcti essent et emendatissimi, ut patet ex variis locis Capitularium et ex institutionibus episcoporum illius ævi, ita profecto debebant providere ne per incuriam dissipari possent si religati ac compacti probe non fuissent. Ea de causa episcopus inquirebat per parœclias an bene retiati essent. Retiatis autem dixerunt, ut opinor, similitudine ducta a retibus factis ex nervis, partem pro toto accipientes. Nam libri in dorso religantur ad nervos.

CAP. 12. — *Cerarios*. Lib. v Capitular., cap. 128, et lib. III Leg. Longobard., tit. 5, cap. 1: *De cerariis et tabulariis et chartulariis sicut a longo tempore fuit observetur*. Cerarios Lindenbrogius interpretatur eos qui cera obsignant litteras: quem sequitur Spelmannus. Hic tamen apud Reginonem longe aliud significat hoc vocabulum. Moris haud dubie tum erat, quod et hodie quoque apud Lemovices observatur, ut in unaquaque ecclesia esset certus cereorum numerus, sed cereorum qui hominis staturam æquarent, ita porro crassi essent ut eos homo ambabus manibus amplecti aut comprehendere vix posset, moles cereorum, ut **536** vocat Vigilantius apud Hieronymum. Cereos, ut dixi, istiusmodi pro cujusque facultatibus plures aut pauciores habent ecclesiæ Lemovicum, qui in multos annos durant, et *Cires* vocantur, quod vocabulum nihil præterea significat quam istud cereorum genus. Si ergo intra ecclesiam servabantur in certo loco, in conspectu tamen fidelium semper positi; accendebantur autem in præcipuis festivitibus, tum etiam circumferabantur in processionibus. Nam ista sic hodie fiunt ex veteri haud dubie instituto. Et quia cerei illi diu durabant, numerabantur in suppellectili Ecclesiæ. Eam itaque ob causam inquirebant olim quot cerarios haberet unaquæque ecclesia.

CAP. 13. — *Bonvaria*. Editio Helmæstad., *bona arva*. Hincmari Capitula tit. 2, cap. 2: « Si habeat mansum habentem bunnuaria duodecim. » Idem Hincmarus in opusculo LV Capitular., cap. 1, de Attolæ curte: « Non habet nisi de terra arabili bunnuaria duo semis, et de alia terra, etc., bunnuaria quatuor semis; quæ in summa sunt de terra arabili bunnuaria septem. » Lotharius imperator lib. III Leg. Longobard., tit. 1, cap. 46, jubet ut secundum constitutionem Ludovici patris sui unicuique ecclesiæ « unus mansus cum XII bun-

variis de terra arabili detur. » Præceptum Caroli Calvi pro monasterio sancti Bertini in Sithiu: « Mansum indomicatum cum bunvariis decem. » Charta Macharii et Gondradæ pro ecclesia Cameracensi, apud Baldericum lib. I, cap. 52: « Mansum dominicatum cum castitiis, ad quem respiciunt de terra arabili bunvaria quatuor. » Glossarium Papiæ: « *Bunvarium*, mensura quædam terræ, sicut jugera. » Igitur per mansura habentem bunvaria duodecim intelligi debet mansus in quo tantum terræ arabilis sit quantum opus est ad seminandum duodecim modios. Juvat hanc interpretationem vetus charta Jonæ episcopi Augustodunensis, edita in tomo VIII Spicilegii Dacheriani, pag. 147, ubi, pro eo quod hic habetur *bunvaria duodecim*, legitur. *Dono etiam in loco qui appellatur Biat terram arabilem ad modios duodecim.*

CAP. 18. — *Laico aut feminæ*. Admonitio synodalis antiqua: « Et nullus præsumat tradere communionem laico aut feminæ ad deferendum infirmo. » Vir clarissimus **537** Henricus Valesius, cum non animadverteret Admonitionem istam multo antiquiorem esse ævo Ratherii episcopi Veronensis et Udalrici episcopi Augustani, ex eo loco collegit usum illum tradendi communionem laicis ac feminis ad deferendum infirmis perseverasse in Ecclesia usque ad decimum sæculum: quam conjecturam amplexus postea est vir eruditus qui nuper in lucem emisit historiam eucharistiæ. Falsa argumentatio. Nam si isto argumentandi genere uti liceret, pari ratione necessario colligeremus rem quam omnes scimus esse falsissimam; nimirum eundem usum mittendi eucharistiam infirmis per laicos ac feminas etiamnum perseverare in Ecclesia, cum in Admonitione synodali quæ per universas Occidentis Ecclesias singulis annis legitur ab episcopis in suis synodis diocesanis ita scriptum habeatur in Pontificali Romano: « Nullus præsumat tradere communionem laico aut feminæ ad deferendum infirmo. » Vide infra lib. I, cap. 120 et 199.

CAP. 26. — *In vadium dare*. Pignori tradere, *donner en gage*. Pro quo et ætas Hincmari et sequentia sæcula dixerunt etiam vadimonium, ut infra adnotabitur. Inde invadiare, *engager*.

CAP. 39. — *In amore sanctorum*. Infra lib. I, cap. 213, *nec precari in amore sanctorum vel ipsius animæ bibere*. Vide Cæsarium Arelatensem homilia sexta inter eas quæ a nobis editæ nuper sunt.

Turpia joca. Infra cap. 213 libri primi *vel turpia joca*. Sic tum dicebant pro *turpes jocos*. Falluntur ergo qui ista tentant emendare ad leges grammaticæ. Concilium Rhemense sub Carolo Magno, cap. 17, et Additio III Capitular., cap. 18: *Ut episcopi et abbates ante se joca turpia facere non permittant*. Capitula Herardi archiepiscopi Turonensis, cap. 18: *Ut presbyteri et clerici ante se joca turpia fieri non permittant*. Sic *lusa diabolica* ibidem cap. 114.

CAP. 40. — *Si nihil patrimonii*. Vide quæ de hac re dicta a nobis sunt ad librum tertium Salviani ad-

versus avaritiam, pag. 425 postremæ editionis.

CAP. 42. — *Si missam cantat.* Infra lib. 1, cap. 199, *Dictum est nobis*, etc. Istud prohibebatur **538** haud dubie ne sacrificium videri posset imperfectum si presbyteri non communicarent de corpore Domini. Quod erimen adeo magnum putabant antiquitus ut inter cæteras gravissimas accusationes adversus Joannem XII propositas in concilio Romæ habito anno 963 testetur continuator Luitprandi lib. vi, cap. 7, objectum illi fuisse quod missam aliquando celebrasset et non communicasset. « Petrus, inquit, cardinalis presbyter se vidisse illum missam celebrasse et non communicasse testatus est. »

CAP. 51. — *Si indiffer. baptizet.* Id est, utrum absque necessitate baptizet alio tempore quam in Paschate et Pentecoste.

CAP. 57. — *Ex corde suo.* Illud vult Inquisitio, ut cum presbyter exceperit confessionem pœnitentis, ei pœnitentiam injungat juxta modum culpæ, *non ex corde suo*, id est, non ex animi sui motu, non ex impetu quodam mentis et voluntate, sed prout in Pœnitentiali scriptum est, in quo omnia peccatorum remedia, omnes pœnæ continentur. Eam ob causam edicitur infra in capite 93 istius Inquisitionis ut quilibet presbyter habeat Pœnitentiale, « ut secundum quod ibi scriptum est interroget confitentem, aut confesso modum pœnitentiæ imponat. » Et Carolus Magnus in fine Capitularis ad Salz admonet ut unusquisque presbyter « de canonibus doctus sit, et suum Pœnitentiale bene sciat. » Quantum autem absumus a modestia illorum temporum!

CAP. 66. — *Cum illa alba.* Admonitio synodalis antiqua: « Nullus in alba qua in suos usus utitur præsumat cantare missam. » Capitulare Riculfi episcopi Suessionensis cap. 7: « Hoc autem omnimodis prohibemus, ut nemo illa alba utatur in sacris mysteriis qua in quotidiano vel exteriori usu induitur. » Hinc ergo colligitur presbyteros alba semper indutos fuisse antiquitus, eaque nota distinctos fuisse a clericis inferiorum ordinum, quibus albæ usus erat interdictus extra tempus oblationis vel lectionis. Concilium Carthaginense IV, cap. 4: « Ut diaconus tempore oblationis tantum vel lectionis alba utatur. »

CAP. 69. — *Si diem Dominic.* Vide notas ad Agobardum, pag. 20, et ad Concilia Galliæ Narbonensis, pag. 45.

539 *Ingenuis.* Id est, liberæ conditionis Gregorius Turonensis, lib. x, cap. 29, de Aredio abbate: « Lemovicinæ urbis incola fuit, non mediocribus regionis suæ ortus parentibus, sed valde ingenuus, id est nobilis. Inde servus vel colonus quæ beneficio domini libertatem consecutus erat, ingenuus dicebatur et ingenuitate donatus. Hinc charta ingenuitatis in libris Capitularium, in lege Longobardorum, et alibi.

Servili conditione. Id est, si servus sit originalis, natus e servis. Vetuerat enim sanctus Leo, ad episcopos per Campaniam, Picenum, et Thusciam constitutos scribens, ne quis eorum qui originali

A aut alicui conditioni obligati sunt, ad ordinem eorum admitteretur, nisi forte eorum petitio aut voluntas accesserit qui aliquid sibi in eos vindicant potestatis; qui locus relatus est in libro septimo Capitular. cap. 34. Inde *servus a nativitate* in epistola 107 inter Bonifacianas. In epistola denique cleri Ravennatis ad Carolum juniorem, quæ a Cordesio edita est, aiunt hanc consuetudinem esse in Ecclesia Ravennatensi, ut qui ad sacerdotii dignitatem ordinandus est, is interrogetur *si servili aut originariæ conditioni obnoxius sit.* Ebbonem Rhemensem archiepiscopum fuisse *ex originalium servorum stirpe* scribit Theganus in cap. 44 de Gestis Ludovici Pii. Omnino autem puto *servorum* nomine, præter propriam vocabuli significationem, intelligi colonos, id est eos qui dominis locorum et villarum ab origine sua debebant operas pro colendis agris. Cum enim dominis opus esset plurima colonorum hujusmodi multitudine, nolebant eos fieri clericos, ne quid utilitatibus suis decideret. Sed posteaquam ista mutata sunt, tum coloni quoque facti sunt clerici absque voluntate dominorum. Reperio tamen in veteri regesto archivi regii Paris. transactionem, ut vocant, initam anno 271 inter dominam et colonos de Vendopera, vulgo *Vandœuvre*, in qua inter cætera continetur non posse filios habitatorum illius loci offerri ad clericatum præter consensum dominorum, alias illos hæreditate paterna privandos esse qui contra promoverentur ad ordines ecclesiasticos. Hæc sunt verba veteris instrumenti: *Et ils ne pourront faire leurs 540 enfans clers se n'est par la volenté de ladite dame et du devant dit seigneur et de leurs hoirs. Et eils qui le feront, seront en la merci de la devant dicte dame et au seigneur. Et ottroient que li clers qui seroit fait encontre la volenté au seigneur ne preigne rien es biens du pere ne de la mere, ainçois seroient au seigneur.* Denique etiam Philippi IV ævo hoc jus valuisse inter Francos patet ex litteris istius principis quas edemus in appendice actorum veterum. Vide porro formulas veteres incerti auctoris cap. 8 et cap. *Bo lubentius.* de serv. non ordin. ex libro x Regestor. Innocentii III, epist. 73.

D CAP. 83. — *Bene legere.* Ea igitur erat aemulatio illius infelicitas ut necesse esset presbyteros ab episcopis interrogari utrum bene legere nossent. Quod non solum in presbyteris inferioribus contingebat, sed etiam in illis interdum qui ad summum sacerdotium eligebantur. Testis Carolus Calvus in epistola ad Nicolaum papam, loquens de Gislemaro, qui ad pontificatus honorem electus erat in Ecclesia Rhemensi: « Qui dum ante episcopos discutiendus assedisset, oblatus est ei textus evangelicus. Cum autem ipsum aliquatenus legere, nihil tamen intelligere omnes pariter cognovissent, reprobatus ac velut insipiens ab omnibus est dejectus. » Istud ipsum deplorant episcopi in concilio Valentino congregati anno 855 his verbis: « Et quia induscussi et inexaminati, scientiæque litterarum pene ignari, minusque apostolicæ præceptioni appropinquantes, peccatis nostris agentibus, per civitates episcopi ordinantur. »

Quod adversum se scriptum esset docet Hinemarus in capite 36 posterioris operis adversus Gotteschalcum. Quid autem faciunt hodie qui librorum divinatorum editiones procurant quam ut presbyterorum nostri sæculi inscitiam prodant, cum in Missalibus et Breviariis notant accentus? Annon ita sit quia putant libros illos in manus talium presbyterorum incidere posse qui bene legere nesciant, adeoque juvandos esse notatione accentuum?

CAP. 84. — *Ex corde. Memoriter, par cœur.* Regula sancti Benedicti, cap. 9: « Post hos lectio Apostoli sequatur, ex corde recitanda. » Capitulare Ahytonis episcopi Basileensis, cap. 4: « Ut fides sancti Athanasii a sacerdotibus **541** discatur, et ex corde die Dominico ad horam primam recitetur. » Quem locum facile explicat sequens caput istius Inquisitionis. Vide infra, lib. 1, cap. 272.

CAP. 89. — *Agendis defunctor.* Id est, in precibus publicis quæ fiunt pro mortuis, Bedæ lib. XI Hist. eccles. cap. 3: « Agendæ illorum solemniter celebrantur. » Capitula Herardi archiepiscopi Turonensis cap. 116: « De orationibus et eleemosynis et missarum celebrationibus pro fidelibus defunctis agendis. » Agenda igitur dicta ab agendo missam. Lib. VI Capitular., cap. 101: « Qui in domo sua oratorium habuerit, orare ibidem potest. Missa tamen in eo celebrare non audeat nec agere cuiquam permittat sine permissu vel dedicatione episcopi loci illius » Concilium Carthaginense secundum, cap. 9: « Quisquis presbyter inconsulto agenda in quolibet loco voluerit celebrare, ipse honori suo contrarius existit. » Refertur hic locus in libro sexto Capitular., cap. 234, et Additione IV, cap. 50, ubi legitur *agendam* pro eo quod editiones concilii Africani habent *agenda*. In libro tamen quinto, cap. 38, *agenda* legitur tam in libris editis quam in manuscriptis. Vide eruditissimum virum Hugonem Menardum in notis ad Concordiam regularum, p. 355.

CAP. 92. — *Computum.* Capitula Herardi, cap. 123: « Ut presbyteri computum discant. » Istud summa cura tum providebant episcopi, ut nullus presbyterorum ignoraret computum; nimirum ut eo pacto invenire facile possent epactas, concurrentes, litteras Dominicales, festa mobilia, et alia hujusmodi. Exstat autem de hoc argumento dialogus Babani, Macario monacho dicatus; ejus meminerunt Rudolfus monachus et Trithemius.

Sapiat. Sciat. Bonifacius epist. 132, ad Zachariam: « Consilium et præceptum vestræ auctoritatis, id est, Apostolicæ sedis, habere et sapere debet. » Lib. VII Capitular., cap. 100, et apud Ivonem parte VI, cap. 300: « Sacerdotes qui re non sapiunt adimplere ministerium suum. » Jonas episcopus Augustodunensis in tomo octavo Spicilegii Dacheriani, pag. 146, « pro posse et sapere. » Ratherius Veronensis in tomo secundo ejusdem Spicilegii, p. 305. « Quod si vis ad ecclesiam sancti Michaelis ire, sapias, dicit Ratherius episcopus, quod **542** non libentius te recipit in secunda

A feria sanctus Michael quam in alia. » Inde sapientia pro scientia vel arte infra lib. II, cap. 368.

NOTÆ AD CAPITULA LIBRI I.

Ex capitulis synod. Duplex ergo capitulorum regionum genus erat. Et alia quidem erant regia simpliciter, id est, in consilio principis inventa et statuta. Alia vero erant synodalia, regia sane, sed in synodis facta, et ut plurimum de rebus ecclesiasticis, qualia sunt ista. Hinemarus in epistola 39 et in libro de divortio Lotharii et Tetbergæ in responsione ad sextam interrogationem: « Nec prætereundum quia legimus in Capitulis Augustorum fuisse vetitum frigidæ aquæ judicium, sed non illis synodalibus quæ de certis accepimus synodia. »

CAP. 3. — *Propter suam quietem.* Haud dubie moles negotiorum major incumbit episcopo cum in civitate est quam cum in rurali parœcia degit, præsertim si ea multum remota a civitate sit. Quam ob causam visum est interdum nonnullis, qui liberioris ac quietioris vitæ cupidine ducebantur, deserendam esse cathedram principalem ut ad rusticanam quampiam parœciam se conferrent. Istorum temeritatem compescuit synodus quinta Carthaginensis, in qua sic scriptum est: « Placuit ut nemini sit facultas, relicta principali cathedra, ad aliquam ecclesiam in diœcesi constitutam se conferre. » Tanti autem momenti Carolo Magno visa est hæc regula ut eam legis vicem in Gallia obtinere voluerit, ita præcipiens lib. I Capitular. cap. 41: « Ut non liceat episcopo principalem cathedram suæ parœciæ negligere et aliquam ecclesiam in sua diœcesi magis frequentare. » Quem locum ex concilio Rothomagensi cap. 16, refert Burchardus lib. I, cap. 81. Nolebat enim illum laudare ex libris Capitularium. Qui ergo privatum secessum quærebant propter suam quietem, iidem *pro sua quiete et voluptatibus* (ut acriter conqueritur Hinemarus in epistola 45, cap. 26) chorepiscopos sub se habebant; ut interim dum ipsi venationi, aucupationi et cæteris sæculi oblectamentis operam dabant, quod agi solitum a plerisque sæculi illius episcopis testatur Agobardus, chorepiscopi vicem eorum in omni ministerio episcopali supplerent omnino ipsos fasces levarent episcopali. **543** Itaque Patres concilii Meldensis, qui in isto capite inveniuntur adversus episcopos propter suam quietem ad remotiora loca secedentes, in capite dein 44 damnantes eos qui ministerium suum committunt chorepiscopis, malum illud ortum esse aiunt ex desidia episcoporum. Et antea Carolus Magnus monuerat lib. VI Capitular., c. 119, chorepiscopos factos esse ab episcopis indoctis et qui *quietibus ac delectationibus suis* inhærebant. Viderint episcopi nostrates an hæc querela in illos competat, id est, utrum voluptatibus suis magis dediti sint quam curæ gregis Domini.

CAP. 11. — *Placuit.* Ex concilio Bracarense II, cap. 2.

Duos solidos. Nimirum pro jure visitationis, ut hodie loquimur. Eo fortassis jure nixus Gausbertus

Cardurcorum episcopus, qui circa annum 945 eam A cathedram tenuit, ecclesie sancte Marie Carbonacensis tribuens nonnullas res, hanc conditionem apponit tabulis donationis: « Sed annuatim, festiuitate sancti Stephani, quae celebratur vii Kal. Ianuarii, partibus nostris successorumque nostrorum solidi duo persolvantur. »

CAP. 12. — *Delata*. Caput istud non exstat hodie inter canones concilii Triburiensis. Refertur tamen etiam a Burchardo. Sed is accepit ex Reginone. Sancta profecto constitutio et sanctissimis episcopis dignissima. Præiverant autem illis Carolus Calvus in Capitulari Tolosano, cap. 6, et episcopi apud Valentiam in Viennensi provincia congregati anno 835. Vide lib. v de Concordia, cap. 31, § 7.

Mansiones. Id est procurationes, ut sequens ætas vocavit. Nam alibi mansionum nomine intelliguntur ædes et hospitia. Gregorius Turonensis lib. iii, cap. 15: « Ingressus mansionem domini sui. » Lib. vi Capitular., cap. 82: « Si quis homini aliquo pergenti mansionem vetaverit. » Et alibi sexcenties. Hinc mansionaticus pro jure hospitii quod domino debebatur expensis possessoris, id est procuratio. Vide Simondum in notis ad Capitular Caroli Calvi, pag. 103.

CAP. 23. — *Nisi antea dotem*. Lib. i Antiquitatum Fuldens., p. 326: « Hæc est dos et terminatio qua dotatur et sanctificatur ecclesia Estigenfeld ab Erhenaldo 544 archiepiscopo, quando simul abbas et episcopus exstitit. » Operæ pretium fuerit, ad illustrandum hunc canonem Wormatiensem, referre litteras Jonæ episcopi Augustodunensi de dote et consecratione basilicæ sancti Sebastiani apud Montem Buzninum. Præclarum profecto antiquitatis monumentum, cui edendo non alibi commodior erit locus. Dabimus itaque post notas in Appendice actorum veterum. Interim hic admotabimus falcos qui fundabant et dotabant ecclesias, sibi retinuisse ecclesias a se dotatas et potestatem tribuendi beneficii, cum ecclesia viduata esset, tanquam patronis. Quo fiebat ut qui ecclesias obtinere a patronis volebant, eas vel numerata pecunia vel scedis obsequiis acquirerent. Declamat vehementer adversus perditissimam illam consuetudinem Hinemarus archiepiscopus Rhemensis in suis Capitulis tit. 4, cap. 5, aperte scribens presbyteros qui ista faciebant, se suosque nutritos, id est clericos in ecclesiis suis educatos et altos, in maledictionem mittere, cum dato patronis præmio vobis et illis peccatum emitis. Rursum qui fundabant ecclesias, ea mente illas fundabant ut presbyteros in possessionibus suis habere possent qui eis divina officia ac mysteria celebrarent, ut necesse illis non esset ire ad ecclesias parœciales intra quarum limites novæ illæ ecclesie edificabantur, quemadmodum graviter conqueritur Agobardus Lugdunensis archiepiscopus in capite undecimo libri de Privilegio et Jure sacerdotii. Ea de causa sibi retinebant, ut dixi, potestatem tribuendi beneficii. Atque ut id facilius obtinerent ab

episcopis, quibus vetitum erat ne consecrarent novas ecclesias donec eis constaret illas esse dotatas, aliquam agrorum suorum partem assignabant pro dote ecclesie. Unde facile colligitur verissimam esse clarissimi viri Francisci de Roye antecessoris Andegavensis conjecturam, qui existimat fundatorem ideo appellatum esse patronum quod quondam fuerit dominus eorum ex quibus fundata est Ecclesia. Sed ex litteris Jonæ episcopi Augustodunensis colligimus non absurdam esse illorum opinionem qui putant fundatores ecclesiarum appellatos fuisse patronos a patrocinio quod illis præstare debent. Nam conditor ecclesie Montis Buznini hanc conditionem apponit 545 in chartula dotis: « Ea videlicet conditione ut dum nos vel unus legalium hæredum propinquior superstites apparuerimus, non tam jure dominationis et hæreditatis quam defensionis et protectionis in mundeburdum omni tempore vitæ nostræ habere velemus. » Certe Innocentius III in concilio Lateranensi, cap. 45, adnotavit jus patronatus inventum esse ad defensionis subsidium, ut recte observatum est ab eodem antecessore.

CAP. 24. — *Mansus integer*. Id est, qui habeat bunvaria duodecim, ut dictum est in Inquisitione. Unde conqueritur Hinemarus Rhemensis Attolæ curtem habere tantum bunvaria septem de terra arabili. Recte ergo Adrianus Valesius vir clarissimus in libro xxv Rerum Francicarum loquens de possessionibus quas Carolus Martellus ademit episcopo Antissiodorensi, cui centum tantum mansi, ut Robertus scribit, relictis sunt, de his, inquam, agens Valesius interpretatur mansos illos fuisse duodenium circiter jugerum singulos.

Aliquod servitium. Hæc lex ostendit agros et possessiones quæ ad ecclesiam pertinent, immunes esse a pensitatione tributorum ac vectigalium, mansum nimirum illum de quo paulo ante dictum est, et omnes omnino res quæ ad ecclesiam pertinent; id quod sequens ætas vocavit fiscum presbyteralem, feudum presbyterale vel sacerdotale, item ministerium presbyterale. At si presbyteri, qui ecclesias illas regunt, aliquos agros habent sibi proprios, agrorum illos conditionibus obnoxios esse. Vide exceptiones Egberti archiepiscopi Eboracensis, cap. 23.

D CAP. 27. — *Cum sua lege*. Id est, qui ista facere convictus fuisset, non solum ablata restitueret, sed insuper legis multa ei irrogaretur, id est, legis secundum quam presbyteri vixerint. Nam tum in regno Francorum, ut diversæ gentes, ita diversæ leges erant. Franci enim sua lege vivebant, Longobardi sua, Burgundiones item et Saxones sua, ac sua Gothi, et sic de aliis, uti diximus ad librum Agobardi adversus legem Gundobadi. Secundum porro diversas leges diversæ erant multæ legibus constitutæ. Nihil autem vulgatius in his libris Reginonis et in libris Capitularium quam hæc verba, suam legem restituant, cum sua lege componant, et alia similia. Legis ergo vocabulo 546 hic multa intelligitur. Charta de Balbiniaco in veteri chartu-

ecclesie Augustodunensis: « Quod si forte in-
 ventas manus ad aliquid juris præfatæ ec-
 clesie extenderent, infra quadraginta dies ex quo
 essent ad rationem, rem ablatam sine lege
 erent. Sed in infra quadraginta dies non fie-
 titutio, ultra quadraginta dies capitale redi-
 n lege. »

36. — *De opere.* Justissima lex. Quid enim
 s quam ut hi suppedient sumptus ad restau-
 m ecclesiam qui bona ejusdem ecclesie pos-
 ? Sed si hodie lex ista locum haberet, et qui
 s infeodatas tenent, et qui pensiones ut vo-
 mper beneficiis ecclesiasticis constitutas ha-
 it omnes pro sua quisque portione teneren-
 l reparationem ecclesiarum. Verum sic gra-
 a injuria fieret juri quod nunc publicum est. B
 as et decimas. Id est, quintam partem fru-
 : ex prædiis quæ laici ab ecclesiis tenebant in
 n, cujusmodi illi generis essent; ut recte ex-
 vir illustrissimus Petrus de Marca archiepi-
 s Parisiensis in libro primo Historiæ Benevæn.,
 l, § 15. Hinc nonarum et decimarum vestitura
 lomate Carlomanni regis pro ecclesia Aure-
 si. Hinc Lambertus Cenomanensis episcopus
 ldebrandum Sagiensem episcopum scribit
 ununicatum a se fuisse Rainonem quemdam,
 onam et decimam ecclesie suæ retinebat.
 num nostrum. Id est, bannum dominicum,
 um regium. Bannum hoc loco idem quod
 ulta, seu emenda, ut hodie loquimur. *U-*
idera. Infra capp. 214, 324 et 368, bannus
 pi. Nam alibi bannus interdum significat edi-
 sive publicam denuntiationem factam per
 nem, interdum vero confiscationem, pro-
 onem, exsilium, ut adnotat Sirmondus ad
 la Caroli Calvi.

efcium. Feudum, ecclesiasticum nimirum.
 tet ex verbis legis, et docet etiam caput 43
 libri, itemque 47. Hæreditaria autem ut plu-
 a erant illa beneficia, ut patet ex libris Ca-
 rium. Insignis est in eam rem locus ex dialo-
 statu ecclesie quem vir clarissimus Joannes
 sius canonicus Lemovicensis edidit cum epi-
 547 Hinemari. Itaque in dialogo illo sic le-
 : « In Saxonie autem et Germanie partibus
 dam umbram justitie in hac re adhuc re-
 i opinio est. Inthronizato enim episcopo,
 s quicumque Ecclesie beneficia tenent, ante
 episcopi inthronizati ea deponunt, in pote-
 episcopi quem honorare antiquo beneficio
 nem exspoliare malit relinquentes. » Vide
 nostras ad Capitulare Compendiense Caroli

41. — Caput istud sumptum est ex libro
 do Capitular., cap. 5.

44. — *Novalia rura.* Hæc constitutio duas
 s habet. Primo statuit ut decimæ ex novalibus
 lvantur ecclesiis intra quarum limites novalia
 constituta sunt. Deinde jubet ut si quæpiam
 ea magnæ nobilitatis aut dignitatis aliquod
 le in saltu colloboraverit, ibidemque ecclesiam

A construxerit, decimæ illius novalis collaborati per-
 tineant ad ecclesiam noviter ædificatam. Sed vult
 princeps ut novalia quorum decimæ subtrahuntur
 antiquæ ecclesie, ultra milliaria quatuor vel quin-
 que distent ab ecclesia illa antiqua. Itaque ea quæ
 in vicino erant, decimas debebant antiquis eccle-
 siis. Postea Romani pontifices, ut paupertatem et
 inopiam monachorum sublevarent, eos liberarunt
 a præstatione decimarum ex agris novalibus quos
 ipsi propriis manibus laborarent. Richardus ar-
 chiepiscopus Cantuariensis ad Cisterciensens scri-
 bens, apud Petrum Blesensem, epistola 82: « Si
 dominus papa indulgentia speciali quandoque pri-
 vilegiavit vos, dum ordo vester in paupertate gau-
 debat, dum in usus egentium suæ tenuitatis visce-
 ra libenter effundebat, potuit tolerari ad tempus,
 licet in communem redundarit injuriam, quod cau-
 sa necessitatis fuerat introductum. Nunc autem,
 quando vestre possessiones multiplicatæ sunt etiam
 in immensum, privilegia hæc potius ambitionis
 quam religionis instrumenta censetur. » Joannes
 Saresberiensis lib. vii, de Nugis curialium, cap. 21:
 « Primo quidem, dum religio paupertate gaudebat,
 et in aliorum necessitates aut usus effundebat vi-
 scera ino, iæ suæ, indulta sunt privilegia posses-
 sionibus; quæ, necessitate cessante et frigescente
 charitate, potius avaritiæ quam religionis instru-
 menta creduntur. » Cum ergo agri illi magnam
 haberent invidiam, quia in immensum **548** ubi-
 que excreverant, ceptum est deinde quæri quid
 per novalis vocabulum intelligi debeat. Super ea
 re consultus Innocentius III ab episcopo Cæsarau-
 gustano respondit per novale intelligi debere agrum
 de novo redactum ad cultum, de quo non exstat
 memoria quod aliquando cultus fuisset. Exstat
 hæc definitio in cap. *Quid per novale. De verbor.*
signific., ex libro x, epist. 110, ejusdem Innocentii.
 Sed rursus hinc orta est gravis controversia ævo
 Gregorii noni. Nam quæ Innocentii pontificatu no-
 valia fuerant, novalium appellationem videbantur
 amisisse sub Gregorio. Ex iis itaque præstandas
 esse a monachis decimas nonnulli contendebant
 intra Gallias. Consuluerunt super ea re Arelatenses
 canonici oraculum apostolicæ sedis. Respondit
 Gregorius terram de qua non exstat memoria quod
 aliquando culta fuisset, redactam per religiosos
 viros noviter ad culturam, perpetuo debere, quoad
 immunitatem de non solvendis decimis, novalium
 jure censi. Cap. *Consultationi. De privileg. et*
excess. privilegiatorum. Itaque novale jam non
 erat, quia tractu temporis transierat in naturam
 agrorum. Sed novale erat semper ratione decima-
 rum, id est, quoad decimarum præstationem,
 gaudebat privilegio novalium.

CAP. 46. — *De nutrimine.* Animalium videlicet.
 Nam de his quoque decima debetur ecclesiis. Lib.
 iv Capitular. cap. 40: « Consideratum est de fru-
 gibus terræ et animalium nutrimine super cætera
 nonæ et decimæ persolvantur. » Lib. v, cap. 146:
 « Constitutum est ut de frugibus terræ et anima-
 lium nutrimine et cunctis censibus, exceptis horti-

lensius persolvantur. » Verum sequenti tempore pontifices Romani monachos liberarunt a præstatione decimarum ex nutrimentis. Cap. *Ex parte. De decimis.* Mirum est autem nullam olim super ea re adversum monachos motam fuisse litem, cum apud Petrum Blesensem et Joannem Saresberiensem gravissimas veterum temporum propter hoc querelas legamus. Nam apud Petrum Blesensem epist. 82, Richardus archiepiscopus Cantuariensis ita perstringit monachos Cistercienses: « Ut quid in alienam injuriam terras et nutrimenta vestra privilegiari facitis ut auferatis quod alienum est? Nunquid Abel de nutrimentis suis Dominum non respexit? Nunquid justiores **549** estis primo omnium justo, ut vos contra Dei justitiam erigatis? Joannes Saresberienensis lib. vii de Nugis curialium cap. 21. « Sumus, inquiunt, tuti apostolico privilegio, cujus beneficio de nutrimentis animalium et laboribus nostris decimas retinemus. Nempe apostolis omnia licent, sed omnia ab apostolicis fieri nequaquam expedit. Esto quod illi vobis hoc licenter concesserint. Vos an recte petieritis, videatis. Nunquid de nutrimentis Abel Dominum non respexit? Et fortasse de animalibus redduntur rectius, quia sine cultura nostra proveniunt. Plus enim laboris est in frugibus serendis et metendis. »

CAP. 51. — *Sarta tecta.* Id est tecta. Anastasius in vita Gregorii IV: « Fecit vero sarta tecta ejus omnia nova » et alibi pluries.

CAP. 52. — *Ecclesiæ baptismales.* Infra, cap. 271, « nisi in vicis et ecclesiis baptismalibus. » Tituli baptismales in præcepto Ludovici et Lotharii pro Ecclesia Rhemensi apud Flodoardum lib. ii, cap. 19: « Exterius etiam in eadem parochia in castro Vonzensi titulum baptismalem et titulum in eadem parochia sancti Joannis similiter baptismalem. »

CAP. 58. — *Ab huj. convivis.* Vide quæ de hoc argumento dicta a nobis sunt ad homiliam sextam Cæsarii episcopi Arelatensis, inter eas quæ a nobis editæ sunt.

CAP. 60. — *Nihil super eo.* Jubet hæc constitutio ut super altari, in quo corpus Dominicum consecratur, nihil aliud ponatur nisi capsæ cum sanctorum reliquiis et libro Evangeliorum. Videtur ergo prohibere ne imagines super altari ponantur in quo corpus Dominicum consecratur. Eadem fuit, ut ego quidem arbitror, sententia Patrum Gallicanorum in concilio Turonensi congregatorum anno 567, qui ita statuerunt in canone tertio: « Ut corpus Domini in altari, non in imaginario ordine, sed sub crucis titulo componatur. »

Sacram. liber. Infra cap. 68: « Corporale in Sacramentorum libro ponatur. » Vide quanta libri istius reverentia fuerit apud veteres, quanta cura custoditus fuerit. Denique apud Flodoardum lib. iii, cap. 5, Hincmarus archiepiscopus Rhemensis, qui tot rebus præclare gestis inclaruit, laudatur quia « librum Sacramentorum, sed et Lectionarium, quos scribi fecit, **550** ebone argentoque

A decoravit. » Vide notas nostras ad Agobardum pag. 90.

CAP. 61. — *Statim ejiciant.* Dura ac severissima disciplina, si temporum nostrorum ratio habeatur, Christianus ad aliam ecclesiam quam ad suam proflorescit in die festo, ut illic missam audiat, et expelli jubetur ab ecclesia non sua, ut ad suam redire cogatur. Hæc erat sæculi illius disciplina. Nunc ista mutata sunt. Neque tamen id adeo vetus est quin et anno quoque 1202 vetitum esset Christianis deserere ecclesias suas ut oblationes suas deferrent ad alias ecclesias. Exstat enim in chartulario sancti Bertini in Sithiu vetus charta eo anno confecta, in qua ista leguntur: « Et si quis parochianorum de Peterse vel de Calays ibi sæpe ad missam venerit, admonitus a presbytero suo si hoc non emendaverit publice excommunicabitur. »

Discordantes. Quam omnia tum ex charitate! Si qui Christiani dissidebant, statim reconciliabantur, si id fieri poterat ex consensu partium. Qui vero fratribus suis reconciliari recusabant, illis ecclesiæ introitus interdicebatur donec ad pacem redirent. Capitula Herardi archiepiscopi Turonensis, cap. 120: « Discordes pellantur ab ecclesia donec ad pacem redeant. » Et is recipiebatur qui ad satisfactionem charitatis occurrerat. Libro vii Capitular., cap. 174: « Sancitum est ut personarum discordantium nemo, antequam reconcilietur, ad altare Domini accedere audeat vel gratiam communionis sanctæ percipere; sed geminato tempore per poenitentiam compensabitur in quo discordia servierant. Quod si unus eorum, alio contemne, ad satisfactionem charitatis occurrerit, ex eo tempore ut pacificus in ecclesiam recipiatur ex quo ad concordiam festinasse convincitur. » Vide Concordiam regularum cap. 12, § 17, et Reginonem lib. ii, cap. 375 et sequentibus.

CAP. 66. — *In aqua populum.* Ex epistola 63 sancti Cypriani. Ex Cypriano autem citant etiam Etherius et Beatus lib. i adversus Elipandum, apud Stevartium pag. 92, et Rabanus lib. i de Institutione clericorum, cap. 31.

CAP. 67. — *Ut calix.* Admonitio synodalis antiqua: « Nullus in ligneo vel in vitreo calice audeat missam cantare. » **551** Laudatus est olim ab Hieronymo Exuperius episcopus Tolosanus quod sanguinem Domini portaret in vitro. Vitreus enim calix, ut existimat Baronius, in usu fuit a temporibus apostolorum. Deinde vetitus est, inquit idem cardinalis, ob periculum quod immineret materis fragili. Cujus rei exemplum exstat apud Gregorium Turonensem in lib. i cap. 46 de Gloria martyrum. Putat autem Baronius canonem istum Rhemensem, in quo vetitus est usus vitrei calicis, constitutum fuisse in synodo quæ Durocortori Rhemorum habita est ex præcepto Caroli Magni.

CAP. 69. — *Parvulus infirmus.* Antiquitus eucharistia dabatur etiam pueris, saltem morituris, ne sine communione seu viatico morerentur. Eam ob causam præcipitur his quibus officium baptizandi

incumbit ut si alicubi longius exierint, eucharistiam semper secum habeant. Walterius Aurelianensis, cap. 7 : « Ut semper eucharistiam presbyter habeat paratam ; ut quando quis infirmatus fuerit, aut parvulus ægrotaverit statim eum communicet, ne sine viatico moriatur. » Imo ex vetustissimo Libro Pontificali qui exstat ms. in bibliotheca monasterii sancti Remigii Rhemensis, scriptus autem est Hincmari archiepiscopi Rhemensis ævo, ut existimat qui illum vidit vir eruditissimus et istarum rerum peritissimus Antonius Faure doctor theologus Parisiensis, in Libro inquam illo Pontificali, dum ritus baptizandi præscribuntur, infans eodem tempore confirmari ad communicari jubetur quo baptismi gratiam consecutus est. Hæc sunt verba veteris libri : « Deinde baptizet infantem sub trina mersione, tantum sanctam Trinitatem invocans semel, ita dicendo : *Et ego te baptizo in nomine Patris, et mergit, et Filii, et mergit, et Spiritus sancti, et mergit tertio.* Statim autem confirmetur infans et communicetur ab episcopo ita dicente : *Corpus et sanguis Domini.* » In antiquissimo item Libro Pontificali ms. Ecclesie Senonensis, scripto circa annum 980, quem nobis suppeditavit vir clarissimus Antonius Vion Herovallius, ista leguntur in ordine baptismi infantum : « Deinde baptizat sacerdos sub trina mersione, tantum sanctam Trinitatem semel invocans, ita dicendo : *Et ego te baptizo in nomine Patris, et mergat semel, et 552 Filii, et mergat iterum, et Spiritus sancti, et mergat tertio.* Ut autem surrexerit a fonte, faciat presbyter signum crucis de chrismate cum pollice ejus, dicens orationem hanc : *Deus omnipotens Pater Domini nostri, etc.* Et vestitur infans vestimentis suis, dicente presbytero : *Accipe vestem candidam, etc.* Si vero episcopus adest, statim confirmari eum oportet chrismate et postea communicari. Et si episcopus deest, communicetur a presbytero dicente ita : *Corpus Domini Jesu Christi custodiat te in vitam æternam.* » Et in epistola Jesse episcopi Ambianensis de ordine baptismi præcipitur ut post trinam mersionem episcopus puerum chrismate confirmet in fronte, novissime, autem corpore et sanguine Christi confirmetur seu communicetur ut Christi membrum esse possit. Denique vir doctissimus Hugo Menardus adnotat ad librum Sacramentorum, pag. 144, episcopos antiquitas, postquam baptizaverant, statim contulisse sacramentum confirmationis ; quod etiam observatum est ab illustrissimo viro Petro de Marca archiepiscopo Parisiensi in notis ad concilium Claramontanum, pag. 312 in editione nostra. Idem, pag. 298 adnotat communionem corporis Christi pueris dari suetam usque ad Paschalis secundi tempora, eucharistiamque illis datam fuisse intinctam propter imbecillitatem ætatis. Antiquum in Ecclesia esse morem tradendi pueris puellisque corpus et sanguinem Domini ostendit, ex Augustino et Cypriano, Cellotius in Notis ad Capitula Walterii Aurelianensis. Quare mirum est illum post tot testimonia scribere ausum Ecclesiam universalem nunquam recepisse hunc morem absque

A nota novitatis. Tamenetsi enim usus ille jam exoletus sit, hinc colligi non potest illum nunquam fuisse receptum. Permulta quippe sunt quæ uno sæculo viguere, altero dimissa sunt. Veluti traditio calicis laico ad communionem accedenti. Veluti eucharistia intincta in sanguine Domini tradit infirmis, de qua Regino in capite sequenti, et alii multi.

CAP. 70. — *Viaticum.* Communio, ut paulo ante dicebamus. Libellus supplex monachorum Fuldensium Carolo Magno porrectus, cap. 5 : « Ne sine confessione et necessario vitæ viatico moriantur. »

B CAP. 72. — *Reges et sacerdotes.* Præceptum Ludovici VII pro Theobaldo 553 episcopo Parisiensi : « Scimus quia ex auctoritate Veteris Testamenti, etiam nostris temporibus ex ecclesiastica institutione soli reges et sacerdotes sacri chrisimalis unctione consecrantur. Decet autem ut qui soli præ cæteris omnibus sacrosancta chrisimalis unctione consecrati ad regendum Dei populum præficiuntur, sibi ipsis et subditis suis tam temporalia quam spiritualia subministrando provideant, et providendo invicem subministrent. »

CAP. 74. — *Eulogiis.* Oblationibus muneribus.

CAP. 77. — *Per subdiaconum.* Præcipit hæc constitutio ut non per quemcunque ecclesiasticum, sed omnino per eorum aliquem qui sunt in sacerdotio constituti, chrisma petatur ab episcopo, mox ad ecclesiam deferendum ad quam pertinet minister qui ad petendum illud venerit. Si vero ea temporum necessitas fuerit ut neque presbyter neque diaconus ad civitatem proficisci propter hanc causam possint, tum licere eam curam committere subdiaconis. Appropinquabant enim illi sacerdotio ; et cum sacris altaribus ministrarent, sacra mysteria contrectabant, ut loquitur concilium Carthaginense sextum apud Reginonem cap. 92 libri primi. De iisdem haud dubie intelligendus canon 36 concilii quarti Carthaginensis, ubi sic habetur : « Presbyteri qui per dioceses ecclesias regunt, non a quibuslibet episcopis, sed a suis, nec per juniorum clericum, sed aut per se ipsos, aut per illum qui sacrarium tenet, ante Paschæ solemnitatem chrisma petant. » Rursum in libro septimo Capitular., cap. 310, statuatur chrisma ab episcopo « non aliis tradendum nisi solummodo presbyteris vel diaconis aut subdiaconis bene fidelibus. Indignum est enim ut alii illud suscipiant nisi illi qui hoc in tradendo usuri sunt. » Sequentia sæcula multum deflexerunt ab hac regula. Quippe non solum inferiorum ordinum clericos mitti mos fuit ad petendum chrisma ab episcopo, sed etiam laicos. Cui malo mederi cupiens Raymuadus episcopus Helenensis ista statuit anno 1380, in sua synodo diocesana : « Quanquam fuisset alias provide statutum quod per rectorem aliquem vel curatum non mitteretur ante Paschæ solemnitatem ad sanctum chrisma nisi in sacris ordinibus constitutus, prout exposcunt canonice sanctiones, 554 quia hoc a pluribus non servatur, imo meros transmittunt laicos pro eodem, idcirco præsentî constitutione ducimus ordinandum ut quicumque curatorum contrarium faciens, viginti solidorum penam

incurrat monetæ currentis, quos fabricæ Elnensis A
ecclesiæ volumus applicari. »

CAP. 78. — *In confirmatione.* Hinc colligitur non semper nec ubique valuisse morem confirmandi pueros statim atque baptizati erant. Quod haud dubie ita intelligendum est, si baptizati sint extra præsentiam episcopi. Vide Marcam in notis ad concilium Claromontanum, pag. 312 editionis nostræ.

CAP. 81. — *Justissima necessitate.* Verbi gratia, propter redemptionem captivorum; quod a Casario Arelatensi episcopo tactum esse docet Cyprianus in libro primo de vita ejus.

Vadimonium. Vadium, pignus. Vide Additionem ad caput 14 libri quarti de Concordia sacerdotii et imperii.

Stephanus papa. In epistola prima apud Isidorum Mercatorem. Hinc ergo patet concilium Rhemense ex quo duo ista capita sumpta sunt, post Caroli Magni tempora celebratum fuisse: si tamen celebratum ullum fuit in quo hæc statuta sint, ac non potius sumpta sunt ex Capitulis Hincemari Archiepiscopi Rhemensis quæ etiamnum exstant. Fieri quippe potest ut ita Regino crediderit ab Hincemaro constituta esse in concilio Rhemensi, quia fortassis in codice suo legebat ea sancita fuisse in synodo Rhemensi, diocesana nimirum, non provinciali. Attamen nihil vetat quin hæc eadem decerni potuerint etiam in synodo quapiam provinciali ab Hincemaro celebrata, ut major esset rerum constitutarum auctoritas. Nam caput 213 libri primi Reginonis, quod sumptum videri potest ex Capitulis Hincemari, in epitomen contractum ex vetusto Rhemensi concilio laudatur a Vossio in libro secundo de Vitiis sermonis. Et infra cap. 120 istius libri exstat alius canon ex concilio Rhemensi, quem in concilio quodam editum fuisse manifestum est ex contextu orationis. Fortean autem ad illud istum concilium Rhemense referendum est caput sexagesimum istius primi libri, itemque ducentesimum septuagesimum secundum.

Secundum Hilarium. Apud Hincemarum: **555** « sicut Stephanus sanctus papa et martyr ad sanctum Hilarium in suis decretalibus docuit. » Burchardus et Ivo, parte II, cap. 139: « sicut Stephanus sanctus papa et martyr sanctum Hilarium, » etc. Ex his ergo corrige Reginonem.

CAP. 86. — *Aut homicidio.* Hæc clausula non exstat in antiquis editionibus canonum apostolicorum. Exstat tamen apud Gregorium Turonensem lib. V, cap. 19 ex novo quaternione qui recenter adnexus erat libro canonum. Hinc factum ut duæ dein canonum apostolicorum editiones viguerint, in quarum una exstabat clausula de homicidio, deerat autem in alia. Halitgarius enim referens canonem illum apostolicum lib. V, cap. 4, habet clausulam de homicidio: unde fortassis accepit Regino. Illam quoque videtur habuisse Gregorius IV in suo codice, uti diximus ad Agobardum. Contra Isidorus illam non habet, neque Rabanus, in epistola ad Heribaldum, neque demum Hincemar-

rus, qui canonem illum describit in epistola 49, cap. 3.

AD CAP. 97. — Caput istud sumptum est ex libro III Dialogorum sancti Gregorii, cap. 7.

CAP. 98. — Apud sanctum Gregorium lib. VII, in diel. 2, epist. 39. Vide Posidonium in Vita Sancti Augustini cap. 26, et Hincemarum epist. 48, cap. 10.

CAP. 104. — *Cui sit necessitas.* Vir clarissimus Joachimus Hildebrandus hanc interpretationem adjecit huic loco: « Si cui cognatæ necessitas sit presbytero victum procurandi. » Videtur autem intellexisse de muliere cujus ope et ministerio indigeat presbyter ad ea procuranda quæ victui necessaria sunt. Verus tamen ac genuinus hujus loci sensus, quantum ego conjicio, hic esse debet; ut si mater, amita aut soror presbyteri adeo pauperes sint ut absque auxilio et ope ejus non habeant unde vivant, maneant quidem in eodem loco in quo presbyter habitat, sed procul ab ædibus ejus, presbyter vero domum ad eas mittat quæ sustentationi illarum necessaria sunt. Capitula Herardi archiepiscopi Turonensis cap. 19: « Ut conversationem feminarum earumque accessum et administrationem detestentur. Sin alias, velut contemptores canonum ab ordine deponantur. Et quibus ministrare necessaria decernunt, **556** longe eis domos prævideant in quibus non per se, sed per ministros subsidia porrigant. » Verum presbyteri fraudem huic constitutioni faciebant ætate Hincemari, ut ipse docet in epistola 48, cap. 33, his verbis: « Quidam presbyteri de redditibus ecclesiarum vel oblationibus ac votis fidelium res post ordinationem suam comparant, et in illis structures faciunt, et quæ ad ecclesiam pertinent ibidem collocant; et in eisdem mansis mulieres recipiunt, quæ lanificium suum exercent, et domus curam gerant. Et hæc occasione suas ecclesias negligunt, et ad eosdem mansos recurrunt, et ibi commendant contra decreta canonum. » Vide infra apud Reginonem cap. 220.

Nulla femina ad alt. Infra cap. 120: « et quibus prohibetur ne sacrum ingrediantur, nec ad altare appropinquent. » Ista insinuanda essent feminis ætatis nostræ, quæ non solum intra cancellos stant, sed ad ipsum altare accedunt, tanquam divina cum presbyteris celebrare debeant. Cui malo nemo est qui resistat, tamen etsi nihil majore cura provisum sit a Patribus quam ut ista non liceret feminis. Neque dubito quin si religiosissimus sexus ista doceretur prave agi et contra mentem Ecclesiæ, non dubito, inquam, quin lubentissime abstineret a corruptela illa prave consuetudinis. Olim, ut adnotavimus ad Concilia Galliæ Narbonensis, eo usque processerat scelerata audacia ut mulieres altaribus astarent et plerumque ipso oblationis tempore coram omnibus impudenter acciperent quod Deo offerebatur in altari. Si ab hoc facinore dein abstinuerunt femine admonitæ, sperandum est nostras facile mutatas id intelligant quiddam irreverentius agi erga Deum

et Ecclesiam cum illæ perrumpunt ultra cancellos altarum. Hæc admonere visum est, ut saltem in hoc capite corrigatur vita Christianorum.

CAP. 105. *Eleemosynis redimat.* Istud deinde vocaverunt redemptionem peccatorum. Paschalis II in epistola ad Norigandum Augustodunensem episcopum: « Pro redemptione vero peccatorum morientes in Ecclesia in qua fidei sacramentorum acceperunt eleemosynam dare secundum apostolica decreta statuimus omnino et confirmamus. » Ex eo porro fonte ut plurimum prodierunt **557** possessiones, latifundia, et agri, ex quibus ditata et amplificata est Ecclesia, uti diximus ad Agobardum.

CAP. 115. — *Hem differretur.* Legendum haud dubie est *remedium non differretur*, ut monuimus. Sic enim habent vulgatæ editiones epistolarum sancti Leonis, et plerique codices manuscripti. Attamen in Collectione Isidori, unde Regino videtur accepisse, legitur ut hic editum est. Et in veteri codice ms. bibliothecæ Regiæ, tum in alio pervetusto codice ms. monasterii sancti Germani de Pratis, in quibus Dionysii collectio continetur, inter decreta sancti Leonis, unde sumptum est hoc caput, ita omnino scriptum est, *usque ad communionis remedium differatur*. Eam vero lectionem habet etiam Halitgarius lib. III, cap. 14, tam in editione Canisii quam in veteri codice ms. monasterii Corbeiensis, tum etiam in editione quæ sub Rabani nomine emissa a Colvenerio est in tomo sexto operum Rabani.

CAP. 119. — *Postquam.* Vel ex hoc loco confici potes viaticum olim dari solitum post extremam unctionem.

CAP. 123. — *Nisi quem episcopus.* Lege generali vetitum olim erat ne qui intra ecclesiam sepeliretur, ut pluribus docet Gretserus in libro secundo de Funere Christiano, cap. 8; quod privilegium etiamnum retinet ecclesia quæ sancto Saturnino dicata est in civitate Tolosana. Nam Augustinus Cantuariensis sepultus non est in ecclesia, sed in porticu aquilonari ecclesiæ, ut Beda docet lib. II, cap. 3, Historiæ ecclesiasticæ gentis Anglorum. Postea tamen licuit sepelire intra ecclesiam episcopos, abbates, dignos presbyteros et fideles laicos, ut ait concilium Moguntinum sub Carolo Magno habitum, id est justos homines qui per vitæ meritum talem vivendo suo corpori defuncto locum acquisiverunt, ut Theodulfi verbis utamur. Ista per diu viguisse animadverto. Et tamen vetus sepulcrum lapideum Ademari vicecomitis Scalaram et abbatis laici monasterii Tutelensis, qui regnante Rodulpho rege floruit, videtur hodie in ecclesia Tutelensi. Verum multæ rationes erant quæ istum in ecclesia sepeliri sinerent. Primum, quia restitutor monasterii fuerat, illudque omnium bonorum **558** suorum hæredem ex asse esse jussit, tum etiam quia haud dubie celebris erat opinione sanctitatis. Nam hæcenus sanctus vocatur a Tutelensibus. Quanquam necesse non est eum in ecclesia sepultum fuisse eo tempore quo mortuus est, tamen

etsi sepulcrum ejus nunc sit intra ecclesiam. Evénisse illi potuit aliquid simile narrationi quæ exstat apud Bedam de corpore sancti Augustini, quod foras juxta ecclesiam positum est, quia ea necdum fuerat perfecta nec dedicata; mox vero ut dedicata est, in intro illatum et in porticu illius aquilonari decenter sepultum est; in qua etiam sequentium archiepiscoporum omnium sunt corpora tumulata, præter duorum tantummodo, id est Theodori et Berhtwaldi, quorum corpora in ipsa ecclesia posita sunt, eo quod prædicta porticus plura capere nequivit. Nam quia fortassis Ademarus conditus erat in loculo juxta humilem quæ tunc erat ecclesiam monasterii, cum ea ducentis post annis rursus ædificata et amplificata est, jamque intrare in ecclesiam cepissent corpora mortuorum proclive fuit monachis Tutelensibus, ob sanctam viri memoriam et ingentium ejus beneficiorum, tumulum ejus ecclesia concludere. Nam ille est in extrema ecclesia, in angulo, loco videlicet remotissimo ab altari quod vocant majus. In lapide sepulchrali hæc antiquitus scripta fuerunt, quæ nunc quoque leguntur.

† XPE SERVA TUUM PER SECLA ADEMARUM. AMEN. †

CAP. 125. — *Exedra.* Ita vetus codex Parisiensis ms. pro eo quod editio Helmæstadiensis habet *extra ecclesiam*. Huic emendationi, quæ alioqui necessaria est astipulantur Burchardus, Ivo, vetus canonum collector ms. in bibliotheca Regia, et Gratianus, ubi scriptum est *in exedris*. Statuit enim canon ut nemo in ecclesia sepeliatur, sed in atrio aut in porticu aut in exedra ecclesiæ. Itaque qui generaliter prohibuit ne mortui sepeliantur intra ecclesiam, frustra jubet ea sepeliri extra ecclesiam, si vera esset vulgata lectio synodi Nannetensis. Igitur in tribus locis extra ecclesiam sepeliri poterant, corpora mortuorum, in atrio videlicet, in porticu et in exedra.

559 Atrium est proprie spatium vacuum quod remansit ex area sive solo ubi ædificata est ecclesia, atque ita atrium omnem circum ambit ecclesiam. Atrium tamen cum dicunt auctores ecclesiastici, intelligunt ut plurimum eam partem atrii quæ proxima januis est, in qua vestibulum. Infra lib. II, cap. 31: « Si in atrio ecclesiæ, cujus porta reliquiis sanctorum consecrata est, » etc. Anastasius in Vita Sergii secundi: Conjungente vero eodem rege, universosque gradus ejusdem sacratissimæ beati Petri ecclesiæ ascendente, ad prænominatum appropinquavit pontificem, qui in atrio super gradus juxta fores ecclesiæ cum universo clero et populo Romano assistebat. » Ditmarus Merseburgensis in libro primo Chronicorum: « Cum ad atrium defunctorum veniret, videns in eo magnam multitudinem oblationes offerentem sacerdoti coram templi foribus stanti primo substitit. » Anastasius in Vita Doni primi: « Hic atrium beati Petri apostoli superius, quod est ante ecclesiam in quadriporticum, magnis marmoribus stravit. » Quo loco sic aliqui legunt: « Hic atrium beati Petri apostoli superius, quod paradisus dicitur, estque ante ecclesiam, » etc. Atrium enim aliquando vocatum est paradisus, ut pluribus osten-

dit Heribertus Rosweyduſ in notis ad Paulinum; A ubi etiam poſt Breulium adnotat atrium eccleſiæ Pariſienſis, quod nunc vulgo *Parviſ* dicitur, paradifum vocari in antiquis chartis ejuſdem eccleſiæ. Cur autem atrium vocatum ſit paradifus aperit vetus charta ſancti Victoris Maſſilienſis, edita in annalibus Maſſilienſibus, pag. 296. Ex paradifo igitur factus eſt parviſius. Qua voce utitur Mattheus Pariſius, cujuſ hæc ſunt verba ad annum 1230, pag. 798, ultimæ editionis Londinenſis: Unde pro illa ſubſtantia perſolvenda cogebatur ille pauperecuſ, multis diebus ſcholas exercens, venditis in parviſio libellis vitam famelicam et cordinam protelare. » Atque hic moſ etiamnum durat ut libri vulgo vendantur in parviſiis, præſertim in parviſio eccleſiæ Pariſienſis. Fallitur ergo B Voſſius, qui parviſium hic interpretatur ſcolam parvulorum.

Porticus eſt locus deambulationi aptus, ut ſunt clauſtra eccleſiarum et monaſteriorum. Incertæ autem antiquitus fuere ſedes porticum. Nam cum hodie ubique ſint in latere eccleſiæ, olim alicubi erant inter **560** eccleſiam et veſtibus, tum ad utrumque latuſ templi ut de templo Tyrio teſtatur Eusebiuſ lib. x Hiſtoriæ eccleſiaſticæ, cap. 4. Hinc porticus aquilonariſ apud Bedam lib. II, cap. 3, Hiſtoriæ eccleſiaſticæ gentiſ Anglorum, et ſeptentrionaliſ ac meridiana apud Rabanum in deſcriptione Eccleſiæ Fuldendiſ. Romæ porticum baſilicæ ſancti Petri fuiſſe ante januam eccleſiæ colligi poteſt ex loco ſupra relato ex Vita Doni papæ, C ubi atrium dicitur fuiſſe ante eccleſiam in quadriporticum. Quod etiam colligi poteſt ex Iſidoro lib. xv Originum, cap. 3, qui adnotat atrium hinc dictum quod addantur ei tres porticus exterioriſ.

Exedra, ſi vocabuli originem attendimus, erat locus circum eccleſiam in quo ſedere ac requieſcere licebat. In templo Tyrio exedrae erant conſtitutæ extra illam partem eccleſiæ in qua noſ majus altare collocamus, in circuitu chori, ſic ut conjungerentur deinde cum portis quibus in medium templum intrabatur. Exiſtimo autem exedras conſtituiſſe partem murorum eccleſiæ, id eſt, factas, in muro ſedes in circuitu eccleſiæ, etiamnum videmus in aliquibus eccleſiis. In muro dein illo prominenti cum nonnulli cupiſſent ſepeliri, cameraſ D quaſdam ac fornices conſtruebant in exedra, in quibus eorum corpora condebantur; atque iſtiuſmodi camerae plures etiamnum videntur in circuitu eccleſiæ Tutelendiſ. Recte ergo adnotatum eſt a Bartholomæo Brixiendiſ 13, q. 2. cap. *Præcipiendum*, exedras dici quaſdam voltaſ que exterioriſ adhaerent parietibus eccleſiæ. Exedrarum uſuſ deſiit, cum, glifcente abuſu, palam ac publice omnes in eccleſia ſedere cœpiſſent, etiam laici ac feminae. Hinc tot diverſæ interpretationeſ hujus vocabuli, cum nihil certi ſtatui poſſet de re quæ jam vetuſtate exoleverat.

Itaque ut ad id redeamus unde digreſſi ſumus, tria extra eccleſiam loca erant in quibus ſepeliri poterant corpora mortuorum, atrium videlicet,

porticuſ et exedra. Honorificentior autem ſepulturae locuſ per illaſ tempeſtateſ erat in atrio, ante portam eccleſiæ, id eſt in nobiliſſima atrii parte. Adnotat enim Gretſeruſ in libro ſecundo de Funere Chriſtiano, cap. 8, Conſtantinum Magnum ſepeliri voluiſſe in veſtibulo **561** eccleſiæ CP. eodemque in loco deincepſ ſepultoſ eſſe pluriſmoſ imperatoreſ ac pontificeſ. De Othone ſecundo imperatore teſtatur Leo Maſſicanuſ in libro ſecundo Chronici Caſſinenſiſ, cap. 9, eum ſepultum eſſe in atrio eccleſiæ beati Petri apoſtoli. Et libro IV, cap. 8, agens de Elgaita Roberti duciſ uxore, ait eam in eccleſiæ paradifo ante baſilicam Petri apoſtoli tumulari voluiſſe. Sic antiquituſ ſepulcra comituſ Tolosanorum erant in atrio eccleſiæ ſancti Saturnini, prope portam, ubi haecenuſ videntur, donec Urbani ſecundi auctoritate cœmeterium eorum conſtitutum eſt in atrio baſilicæ deauratæ. Et, ut domeſticis utamur exempliſ, veſtibus eccleſiæ Tutelendiſ erat olim locuſ deſtinatuſ ſepeliendiſ vicecomituſ Turenſiuſ corporibuſ, quorum erant ampla ac magnifica in eccleſiam illam merita beneficia; eorumque ſepulcra etiamnum manent poſt tot ſæcula. Alicubi tamen porticuſ erat honorificentiſſimuſ ſepulturae locuſ. Legimus enim apud Bedam in libro ſecundo Hiſt. eccleſ., cap. 3. Auguſtinum et cæteroſ Cantuarienſeſ archiepiſcopoſ in porticu Cantuarienſiſ eccleſiæ ſepultoſ fuiſſe donec neceſſarium fuiſſet eoſ ſepeliri intra eccleſiam, quia porticuſ illa plureſ capere non poterat.

Præter atrium illud quod erat ante principalem portam eccleſiæ, in quo viri principeſ ſepeliebantur, aliud atrium erat in quo ſepeliebantur omniſ conditioniſ homineſ. Erat autem atrium illud proprie cœmeterium. Vetuſ charta Archambaldi vicecomitiſ Combornenſiſ pro monaſterio Tutelendiſ: « Hoc autem ipſe Gaucelinuſ de Petrabuferia poſta devote adimplevit ad oſtium cimæteriſ ſancti Martini, quod eſt ante portam eccleſiæ ſancti Martyriſ Juliani. »

CAP. 129. — *Per ſuam incuriam*. Statuta ſynodalia Simonis epiſcopi Sodorenſiſ cap. 4: « Capellani caveant ne per negligentiam aliquiſ infanſ ſine baptiſmo, quod abſit, moriatur. »

CAP. 132. — *Tabula conſecrata*. Hincmari Capitula, tit 3, cap. 3: « Tabulam quiſque preſbyter, cui neceſſarium fuerit, de marmore vel nigra petra aut liſio honeſtiſſimo ſecundum ſuam poſſibilitatem honeſte affectatam habeat, et nobiſ ad conſecrandum afferat, quam ſecum, cum expedierit, deferat, in qua ſacra myſteria **562** ſecundum ritum eccleſiaſticum agere valeat. » Liſium porro, ut hoc quoque obiter dicamus, ea lapidiſ nigri ſpeciei eſſe videtur quo vulgo utimur ad cooperiendaa demoſ, quem a vocabulo Gallico *ardoise* Nicotiuſ vocavit ardoſiam, Monetuſ lithoſtilben. Tabulam illam conſecratam, qua uti debebant preſbyteri cum ſacra myſteria celebrabant extra eccleſiam, altare portatile vocaverunt ſequentiâ ſæcula. Exſtat autem in Pontificali Romano ordo de conſecratione tabulae ſive altariſ portatiliſ.

CAP. 142. — *In hoste*. In exercitu, ut statim dicitur. Prohibet autem ne quis eorum qui militant, alios cogat ad bibendum, nimirum usque ad ebrietatem. Alioquin enim nulla lex vetat quin amici invicem bibant, modo res hæc stet intra terminos sobrietatis.

CAP. 169. — *Disciplinam*. Id est, privatam flagellorum castigationem. Existimabat vir doctissimus Joannes Morinus istud pœnæ seu medicinæ pœnitentialis genus inauditum in Ecclesia fuisse ante annum nongentesimum quinquagesimum, exemplumque datur fuisse a Dominico Loricato, cujus virtutem ac fortitudinem humana majorem celebrat Petrus Damiani. Sed ego in Regula sancti Aureliani episcopi Arelatensis ita lego capite 41 : « Pro qualibet culpa si necesse fuerit flagelli accipere disciplinam, nunquam legitimus excedatur numerus, id est, triginta et novam. » Et concilium Moguntiacum sub Carolo Magno habitum ita statuit in capite 45 : « Volumus ut disciplinam condignam habeant qui hæc discere negligunt, sive in jejunio sive in alia castigatione emendentur. » Descriptum est autem caput istud in libro quinto Capitular., 95.

CAP. 176. — *Ad venandum*. Vide Petrum Blesensem epist. 56 et 61, et notas nostras ad Agobardum.

CAP. 191. — *A monasteriis*. Itaque hæc constitutio edita fuit adversus monachos ; qui cum de singularitate censerentur, missas solitarias celebrare præsumebant.

CAP. 192. — *Sacerdotali catalogo*. Id est, ex eis qui in clero cooptati sunt, eo nomine a plebe distincti.

CAP. — 194. — *Quotidie eucharistiam*. Libellus supplicis monachorum Fuldensium, Carolo Magno porrectus, cap. 4 : « Quod 563 communicationem fracti panis ante cibum quotidie sumere non respuitur secundum exempla præcedentium Patrum. »

CAP. 196. — *Non ante discedat*. Vide homiliam octavam Cæsarii Arelatensis.

CAP. 199. — *Torunensi*. Ne quis putet hic erratum esse a typographo, moneo sic scriptum esse in editione Helmstadiensi et in codice ms. Parisiensi quo nos usi sumus in hac editione.

Cum his verbis. Supra cap. 70 : *Corpus et sanguis, etc.* Evo Roberti Francorum regis, ut in Vita ejus testatur Helgaldus, ita dicebant : *Corpus Domini nostri Jesu Christi sit tibi salus animæ et corporis*. Ea formula non usurpatur his ultimis temporibus. Nobis enim, cum communicamus, hæc tantum presbyter dicit : *Corpus Domini nostri Jesu Christi custodiat animam tuam in vitam æternam. Amen.*

CAP. 203. — *Capitula habeat*. Id est, si temporum nostrorum verbis loqui volumus, Summam casuum conscientiæ.

CAP. 208. — *Pensum servitutis suæ*. Officium suum, ut hodie loquimur. Exstat apud Stevartium elegans præfatio veteris cujusdam scriptoris in psalmos ad Bathuricum episcopum Ratisbonen-

sem, qui sub Carolo Magno vixit ; in qua perstringit acerrime episcopos quosdam sui temporis, qui cætera dediti voluptatibus suis per totum diem, officium suum recitabant partim cum ibant cubitum, partim cum se mane vestibibus induebant. Labet hic referre ipsa hominis verba : « Alii vero qui, quod pudet dicere, etiam episcopi, tota die conviviis et poculis vacantes, et pene usque in noctis medium vel usque ad gallorum cantum aut eo amplius diversis student potionibus suæ satisfacere voluntati, isti tales, magis studentes hominibus placere quam Deo, prius quam dormitum eant, nocturnas vigiliis desidiose persolventes, stratu mox decubant, donec iterum tempus manducandi et bibendi redeat. Surgentes vero, dum se vestibibus induunt, diurna peragunt officia, putantes sibi sufficere posse si saltem quoquo modo illa decantent. » Ne vero episcopi nostrates putent id sibi a me dictum esse, quasi illos traducere voluerim, 564 iisdem apud ipsos verbis utar quibus utitur idem auctor erga Bathuricum : « Non enim talia referendo, inquit, vos denotare volo, sed ne his participemini admonere summa humilitatis subjectione præsumo. »

CAP. 213. — *Cum urso*. Solebant enim in Kalendis Januariis transformare se homines in pecudes, aut in feras, aut in portenta, ut ex Maximi episcopi Taurinensis homilia de Kalendis Januarii jam pridem collegerunt viri docti. Assumebant itaque cervorum ac vitulorum formas, tum etiam ursorum, ut mutorum animalium insanam petulantiam liberius ac licentius imitari possent. Postea cum id vetitum fuisset tam ecclesiasticis quam civilibus legibus, hanc insaniam Christiani a Kalendis Januariis transtulerunt in dies illos qui antecedunt initium Quadragesimæ. Vide synodum Antissiodorensem Annacharii, epistolam Zachariæ ad Bonifacium, quæ est 142 inter Bonifacianas, et edictum Carlomanni in initio libri quinti Capitularium.

Talamascas. Id est larvas, ut antea explicatum est. Hoc caput, in epitomen redactum, ex vetusto Rhemensi concilio refert Vossius in libro secundo de Vitiis sermonis : « Larvas dæmonum, quas vulgus talamascas vocat, sub anathemate prohibemus. » Hinc *masque* apud nos pro larva. Ex eodem fonte ortum est quod occultæ litterarum notæ, quibus aliquid aliis celatum volumus quam ei ad quem scribimus, talamascæ dicuntur in fragmento Odonis Ariberti de cæde Bernardi comitis Barcinonensis, cujus partem edidimus in notis ad Agobardum : « Cætera quæ pandere periculosum est litteris talamascis inscribam. » In hoc porro loco, pro eo quod editio Helmstadiensis habet *quas vulgo dalamaschas vocant*, nos secuti auctoritatem codicis Parisiensis et Hincmari, tum etiam ne turbaremus fontes ex quibus sua Burchardus accepit edidimus, *quas vulgo talamascas dicunt*. Qui vero codicem Helmstadiensem antiquitus descripsit, videtur ante oculos habuisse concilium Rhemense a Vossio laudatum.

CAP. 216. — *Presbyteri per Kal.* Constitutio Riculfi

episcopi Suessionensis, cap. 20 : « Rationi quoque proximum esse sanximus ut in unoquoque mense, statuta **565** die, id est in Kalendis uniuscujusque mensis, per singulas decanias presbyteri simul conveniant ; et convenientes, non pastis vel polationibus vacent, sed de suo ministerio et religiosa conversatione atque de his quæ in eorum parochiis accidunt sermonem habeant. »

Singulos biberes. — Infra libro II, cap. 432 : « Singuli singulos biberes accipiant. » Id est singulos vini scyphos, ut Vossius interpretatur. Regula sancti Benedicti, cap. 33 : « Septimanarii accipiant super statutam annonam singulos biberes. » Regula sancti Aureliani in epilogo. « Cibaria quotidie ad refectionem tria, ad prandium duo, ad cœnam duo. Biberes ad refectionem, id est, in ætate merum, et tres caldellos. » infra. « Biberes binas ad prandium. » Ekkehardus in libro de Casibus monasterii sancti Galli, cap. 11 : « Invitat tandem abbas pariter ad nonales fratrum, quibus conscripti essent, biberes. » Ex his ergo patet male in editione Helmæstadiensis scriptum esse *singulos libere excipiat*. Male item apud Burchardum *singulos bibere faciant*.

Ultra tertiam vicem. Vide lib. V de Concordia sacerdotii et imperii, cap. 51, § 2.

CAP. 218. — *Propriæ ecclesiæ.* Admonitio synodalis antiqua : *Res et facultates quas post diem ordinationis vestræ acquiritis, ad ecclesiam ad quam titulati estis pertinere sciatis.* Paschalis II in epistola ad Norigaudum episcopum Augustodunensem : Illud autem apostolica auctoritate statuimus, ut nulli presbytero, » etc., ut infra in Appendice actorum veterum, tit. 21.

CAP. 220. — *Inquirendum.* Vide notas ad caput centesimum quartum

CAP. 230. — *Usuris.* Concilium Suessionense habitum anno 1078, sub Manasse archiepiscopo Rhemensi : « Ut nullus clericus aut laicus Christianus usuras accipiat. Et si quis res alicujus in vadimonio suscepit, et jam inde capitale suum habet, res ipsas reddat, et non plus accipiat. »

CAP. 241. — *Rewadiare.* Ita prorsus codex ms. Reginonis. Pro quo editio Helmæstadiensis habet *ut banni nostri rei per fidejussores*, etc. Emendationem nostram confirmant etiam libri Capitularium et liber legis Longobardorum. Rewadiant bannum, ut Sirmundus ait, qui ad banni mulctam iudicio damnati, pro ea dant **566** wadium. Charta Mathildis reginæ pro monasterio sancti Bertini in Sithiu : « Judicaverunt etiam prædicti arbitri quod si rusticus ostium suum contra ministerialem et scabinos abbatis clausisset, liceret scabinis et ministeriali ostium impellendo aperire, et vadium, etiam seriniis fractis, si extra seram non invenissent, asportare. » Lindenbrogius et Spelmanus *rewadiare* explicant *relaxare*. Vide Vossium in libro quarto de Vitiis sermonis.

Armiscaram. Editio Helmæstadiensis, *aruscaram*, quod Hildebrandus interpretatur *pœnam arbitrariam*. Infra lib. II, cap. 423 : « Nostram harmis-

caram durissimam sustinebunt. » Adnotat Sirmundus ad Capitula Caroli Calvi *harmiscaram* graviorem mulctam fuisse, quæ a principe pro arbitrio extra ordinem imponi soleret. Vide Vossium in libro secundo de Vitiis sermonis, qui recte hic Vitum Amerbachium reprehendit.

CAP. 242. — *Si plures.* Breviarium est canonis 32 concilii Triburiensis, ut plerumque solet Regino ita referré canones illius synodi. Agitur autem illic de jure patronatus. Jubet ergo canon ut si plures unius ecclesiæ patroni fuerint, et convenire inter illos non potuerit de presbytero qui illam regat et gubernet, episcopus ecclesiam claudat et sacrum in ea ministerium celebrari prohibeat donec patronis concordia redeat ; quod antea constitutum fuerat in synodo Cabilonensi secunda. Apud Burchardum tamen lib. II, cap. 43, et in prima collectione Decretalium cap. 1, *de jure patron.*, hic canon, qui reperitur editus in concilio Cabilonensi, tribuitur concilio Mediomatricis. Burchardus autem et Bernardus Circa ex diversis exemplaribus hunc canonem Metensem descripsisse videntur, cum diversæ sint eorum lectiones in nonnullis locis ejusdem capituli. Itaque fieri potest ut editus quoque fuerit in Metensi quapiam synodo. Immutatum porro postea est hoc jus auctoritate Innocentii III Romani pontificis. Hic enim statuit ut si de jure patronatus controversia emergerit inter laicos, et cui competit infra quatuor menses non fuerit definitum, ex tunc ecclesiam ipsam diocœsanus episcopus non differat de persona idonea ordinare. Exstat hæc constitutio **567** apud Innocentium III, lib. I, epist. 524, et inde in cap. *Cum propter. De jure patron.*

CAP. 243. — *Dividi inter plures.* Vetus est hæc regula, ut pluribus exemplis probari posset, eodem nimirum jure quo vetitum erat ne duo episcopi essent in una Ecclesia. Verum quoniam nonnulli interdum ab hac regula discedebant, admoneri illos subinde oportuit ne sanctissima instituta desererent. Recruduit tamen sæpe id malum, adeo ut etiam aliquando ecclesia una duobus presbyteris eodem tempore committeretur cum consensu et auctoritate episcoporum. Exstant enim littere Rodhmundi Augustodunensis episcopi, datæ circa annum 940, quibus Capellam sancti Germani de Centissa committit duobus clericis, « ut eam diebus quibus advixerint teneant, regant, possideant. » Integrum diploma edetur infra in Appendice actorum veterum.

CAP. 246. — *Si autem.* Burchardus lib. III, cap. 249, refert hunc canonem « ex concilio Rhemensi præsentate Ludovico imperatore, cap. 5, » cum sit concilii Meldensis. Ita visum Burchardo omnia mutare.

Canes aut Genitiaras. Puto hic vocem *genitiaras* invidiose positam esse, ut innuerent episcopi decimas quas laici percipiebant in pravos usus fuisse conversas, nimirum ad canum et scortorum sumptus. Juvat hanc conjecturam caput 132 istius libri, ubi sic legitur, « inter canum discursus et scortorum greges. »

Præterea inter varia capita de quibus laici olim A interrogabantur ab episcopo, istud quoque ponitur infra cap. 37: « Si aliquis in sua domo consentit cum propriis ancillis vel geneciariis suis adulterium perpetrare. » Denique auctor dialogi de Statu Ecclesiæ, qui a Cordesio editus est cum epistolis Hincmari, sæculares homines redarguens qui redditus ecclesiasticos possidebant, his illos verbis increpat: « Vos cum uxoribus et ancillis vestris, et, quod pejus est, nonnulli cum scortis decimas et oblationes fidelium manducabitis. » Alias enim genitiariæ vocabulum honestum est, quod idem valet ac ancilla. Infra lib. II, cap. 176, ex concilio Darnetensi: *inter genitiarias suas residentes*. Ludovicus rex Bajoariorum in tomo secundo Metropolis Salisburgensis, pag. 12. » Mancipia **568** B infra curtem inter pueros et feminas genecias numero viginti duo. » Titulus 80 legis Alamannorum: *De eo qui cum ancilla vestiaria et geneciaria concubuerit*. Lex autem explicat quid sit ancilla geneciaria: « Et si cum puella de genecio priore concubuerit aliquis contra voluntatem ejus, cum VI sol. componat. Si quis cum aliqua de alio geneci contra voluntatem ejus concubuerit, cum III sol. componat. » Genitiariæ ergo dictæ ancillæ quia in genecio sive gynæceo positæ erant, id est in ea parte domus ubi feminæ, ut Nannetensis concilii verbis utamur, de lanificiis suis et operibus textilibus et muliebribus inter se tractabant. Geneciorum autem duo genera fuisse colligi potest ex loco jam laudato legis Alamannorum, superius et inferius, id est, ut interpretatur Spelmannus, honestius, et servilius. Existimat enim vir doctissimus genecium fuisse locum pœnæ mulierum destinatum, sicut olim in more fuit viros dare in pristinum pœnæ causa. Sane in libro secundo legis Longobardor., tit. 37, cap. 7, legimus eam antiquitus pœnam sanctimonialibus corruptis irrogatam fuisse ut genecio traderentur, abrogatamque propterea eam legem ab imperatore Lothario, ne postea locum mœchandi cum pluribus haberent, si in genecio constituerentur. Eæ vero, quoniam stamina etiam pensaque, quæ muliebrium operum vocabulo continentur, ducebant, pensiles ancillæ vocantur in libro secundo legis Longobardor., tit. 9, cap. 2, ubi præcipitur ministris reipublicæ ut mulierem liberam, quæ servo sponte nupserit, in curtem, id est palatium regis ducant et inter pensiles ancillas constituent. Hæc erat igitur pœna ejus quæ se servo conjunxerat. Superest ut investigemus quod discrimen esset inter duo genecia. Nam Spelmannus hanc partem reliquit intactam. In superiore igitur haud dubie genecio constitutæ erant ancillæ originales, id est quæ non peccaverant, sed ex servitate erant in domibus dominarum. Has itaque honestius tractabant. Quæ vero peccaverant, eæ fortassis in ergastulis constitutæ, ne in conspectum quidem dominarum admittebantur; sed id quod vilius erat intra domum curabant, felices quod adhuc aut vivere permittebantur, aut exilium non olerabant.

569 AD. CAP. 254. — *Presbyter unam*. Vide Notas ad epistolam 29 Lupi Ferrariensis.

AD CAP. 259. — *Pœnitentem invitet*. Vide homiliam primam Cæsarii, Arelatensis.

AD CAP. 285. — *Qualis tribulatio*. Cum prodigium quoddam eveniebat, jejuniis illud, precibus et missarum celebrationibus expiabant. Bonifacius martyr epist. 72, quæ tota est de hac materia: « Illas missas quæ pro tempestatibus fieri soleant celebrare vos, presbyteri, recordamini. » Exstat in libro Sacramentorum missa pro quacunque tribulatione. Nuper vero ego aliam reperi in veteri codice ms., quam in Appendice actorum veterum edere visum est.

Edictum nostrum. Hinc colligi posse videtur jejunia et supplicationes quæ extra ordinem injungebantur, non absque auctoritate principis interdum consuevisse decerni. Frustra enim princeps tolleret necessitatem expectandi edicti si ea nulla fuisset. Carolus Magnus in brevi capitulorum quod a Sirmondo editum est in tomo secundo Conciliorum Galliæ, pag. 262. » Primo commemorandum est quod anno præterito tria tridua jejunia fecimus, Deum orando ut ille nobis dignaretur ostendere in quibus conversatio nostra coram illo emendari debuisset: quod nunc facere desideramus. » Ludovicus Pius in tertio capitulari Aquisgranensi, cap. 3: « Recordari vos credimus qualiter hoc anno consilio sacerdotum et aliorum fidelium nostrorum generale jejunium per totum regnum nostrorum celebrare jussimus. » Et infra: « Volumus ut generale triduanum jejunium secunda feria post octavas Pentecostes celebrandum indiceatur et generaliter ab omnibus cum summa devotione observetur. » Vide concilium Parisiense VI, in epistola ad Ludovicum et Lotharium imperatores, et lib. VI Capitular., cap. 184.

CAP. 286. — *Præstat*. Commodat, mutuum dat. Gallice, *qui prête*. Ruricius Lemovicensis lib. I, epist. 7, ad Bassulum Cadurcorum, uti reor, episcopum: « Librum quem præstiteratis me remisisse significo. » Lib. II legis Wisigothor., tit. 5, cap. 2: « Si quis alicui jumentum aut caballum aut aliud animal præstiterit. » Titulo 54 legis Salicæ: « Si quis alteri de rebus suis aliquid præstiterit, et ei reddere noluerit. »

570 CAP. 289. — *Absidam*. Editio Helmæstad., *absidem*. Utrumque dicitur, sed absida frequentius. Vulgo autem absidam interpretantur sedem sive thronum fuisse, uti nunc quoque est, in absida, id est, intra spatium aræ majori propinquum, quod ut plurimum cancellis separatur a reliqua parte ecclesiæ. Sed cum apud Anastasium in Vita Leonis III, reperiam illum fenestras de absida ex vitro diversis coloribus conclusisse atque decoravisse, cogor absidem interpretari de spatio illo quod, ut dixi, propinquum est aræ majori, et cancellis separatum est a reliqua ecclesia. Vide Glossarium Francisci Pithœi, et Rosweydi Onomasticon ad Vitas Patrum.

CAP. 290. — *Cilicium*. Quod ecclesiæ vestimentum

vocat Ruricius lib. II, epist. 20. Vide notas nostras ad homilias Cæsarii Arelatensis.

CAP. 291. — *Expellant.* Ex veteri Ecclesiæ more, quæ poenitentes a conventu et communione removebat. Insignis est in eam rem homilia prima Cæsarii Arelatensis. Sed hanc regulam postea in gratiam monasteriorum infregerunt Romani pontifices.

Ut peccemus instigat. Hanc formulam esse vetustam facile colligitur ex Ruricio Lemovicensi, apud quem ista leguntur lib. II, epist. 12: « At quo priores dicturi sumus iniquitates nostras coram Domino vel prolaturi nisi diabolo utique, qui delictorum et incentor est et delator? Ipse enim ut peccemus instigat. Ipse, cum peccaverimus, accusat. Et ideo in confessione criminum a nobis præveniatur in sæculo, ut contra nos non habeat quod proferat in futuro. »

Necasti partus. — Obscurus est hic locus. Parentibus enim imponit decem annorum poenitentiam qui liberos suos voluntarie occiderint, statim vero eos duodecim annos poenitere jubet qui filium vel filiam occiderint. Ne quis vero putet mendum hic esse, constans, est hæc lectio in editione Helmæstadiensi et in codice Parisiensi, tum etiam in veteri libro poenitentiali quem Morinus edidit ex antiquissimo codice Siculo. Lux autem huic difficultati afferri potest ex Burchardo, apud quem ista leguntur in libro XIX: « Fecisti quod quædam mulieres facere solent, quæ dum fornicantur, **571** et partus suos necare volunt, agunt ut utero conceptos excutiant suis maleficiis et suis herbis, decem annos per legitimas ferias poenitere debes. » Et infra: Interfecisti filium vel filiam voluntarie post partum? Si fecisti, duodecim annos per legitimas ferias poenitere debes. »

Ante conceptum. Id est, potionibus et herbis mortiferis effecisti ne conciperes, annum unum poeniteas. At si posteaquam concepisti, cum gravida es, uterum tuum excussisti tum tres annos poenitere debes. Poenitentiale Andegavense editum a Morino: « Mulier partum suum ante dies quadraginta sponte perdens, annum unum poeniteat. Si vero post quadraginta dies, tres annos. Si vero postquam animatus fuerit, quasi homicida. » Vide Burchardum lib. XIX.

Vegula. Vide Hugonem Manardum in Notis ad librum Sacramentorum, pag. 252.

Clementiæ et misericordie. Ita omnino codex ms. Parisiensis et Burchardus lib. XIX, cap. 7, tum etiam Halitgarius in libro sexto. Nam editio Helmæstadiensis ita habet, *clementiam et misericordiam tuam ut famulo*, etc. Morinus autem, *clementiam tuam et misericordiam tuam et majestatem tuam ut famulo*. Lectionem porro codicis Parisiensis confirmat etiam Liber Poenitentialis Egberti Eboracensis archiepiscopi, apud Morinum in Appendice, pag. 19, et codex Dionysianus ibidem editus pag. 70. Fuere antiquitus varia absolutionum genera, de quibus fuse et erudite tractat idem Morinus. Nunc vero hic in Appendice actorum veterum edere visum est veteres formulas absolutionis quæ in usu

erant ævo Gregorii XI et Bonifacii IX, a me nuper inventas in veteri codice ms. bibliothecæ Regiæ.

CAP. 316. — *Quicumque.* Id est, quicumque ex his qui poenitentiam acceperunt, ac vestes poenitentium assumpserunt. Alioqui enim ridicula esset illa constitutio.

CAP. 327. — *Spectacula.* Larvatos homines, *des mascarades*. Hæc enim sunt spectacula ultimorum temporum. Vide supra ubi de talamascis dictum est.

CAP. 328. — *Synodus Helibern.* In duobus vetustissimis codicibus manuscriptis, uno Regio, et altero nostro, legitur: *Synodus Ebernensta dicitur. In tribus quadragesimis*, etc. Vetus collectio canonum Hibernicorum, **572** edita in tomo IX Spicilegii Dacheriani ex vetustissimo codice ms. monasterii Corbeiensis, lib. XLIV, *synodus Hibernensis. In tribus*, etc. Viderat autem illustrissimus archiepiscopus Parisiensis Petrus de Marea vetustum codicem ms., in quo caput istud descriptum esse dicebatur *ex concilio Hibernico*. Erant itaque qui constitutionem illam tribuunt concilio Eliberitano. Illud admonendum, aliquos præterea canones Eliberitano concilio tributos a Burchardo et Ivone, reperiri in collectione monasterii Corbeiensis. Unde trahi potest argumentum quoad alios qui non inventantur inter canones vulgatos synodi Eliberitanæ. Fusc porro alibi disputabimus de toto illo negotio de quo agitur in isto capite.

CAP. 332. — *Eulogias.* Id est, panem benedictum, ut hodie loquimur.

CAP. 333. — Exstat apud Burchardum lib. VI, cap. 33.

CAP. 335. — *Cottam.* Editio Helmæstad., *collum*. Sed codex Parisiensis diserte scriptum habet *cottam*. Burchardus et Ivo parte VI, cap. 283, *cotta sive cappa*. Concilium Metense, habitum anno 888, c. 6: « Ut nemo clericorum arma portet, vel indumenta laicalia induat, id est, cottos vel mantellos sine cappa non portet, et laici cappas non portent. » Cuntadus episcopus in Chronico rerum Moguntiacarum, apud Reuberum, pag. 453: « Arnoldus autem primordia sui consecrans præstulatus, purpuram optimam de almariâ tollens, sibi fecit vestes, tunicam, sorcotium et mantellum, ut in imperatoris curiâ gloriosior appareret. » Cotta ergo sive cottus erat vestis oblonga, sed quæ caputio, ut hodie loquimur, carebat. Hæc erat vestis laicorum, qua prohibetur clericis ne utantur. Spelmanus tamen et Vossius volunt; cottæ vocabulo significari latibulum, speluncam, casam, tugurium, gurgustium, imo etiam cellas et dormitorium monachorum. Frustra sane est Vossius, qui cottam apud Petrum Damiani lib. II, epist. 15; interpretatur de vili cubili aut lectulo, cum hic agatur de veste monachali, sub qua monachus ille quotidie in lecto completorium insustrabat. Nam monachis exuere vestem non licebat cum irent cubitum. Regula sancti Benedicti, cap. 22: « Vestiti dormiant et cincti cingulis aut funibus. » Regula Magistri

573 cap. 11 : « Cum dormiunt, vestiti dormiant A et cincti. »

CAP. 336. — *Ex concilio Adrisphach.* Locum fuisse in Bajoaria indicat titulus istius capituli. Sed in qua parte Bajoariæ situs fuerit, aut quo tempore celebratum sit illud concilium, non explicat. Fortissimè intelligi debet de concilio quod juxta ripam Danubii celebrare se velle scripsit ad Gregorium IH Bonifacius Moguntinus, ut legitur in epistola quinta ejusdem Gregorii, quæ est 130 inter Bonifacianas. Nam illic agitur de gente Bajoariorum, unde ad Gregorium scripserat Bonifacius. Bajoariam porro Bonifacio commissam a Gregorio esse, et a Zacharia confirmatam, docet epistola ejusdem Zachariæ ad ipsum data, quæ est 143 inter Bonifacianas, et scribit etiam Willibaldus in capite nono B de Vita ejus. A Bonifacio igitur fortean celebratum est concilium in ripa Danubii apud Adrisphach. Hæc est mea conjectura, quæ tamen non est admodum certa. Infra capite 378 hujus libri exstat aliud decretum ejusdem synodi. Et fortassis ad eam quoque pertinent cap. 380 et 382, usitato Regimonis more ut cum ex superiore concilio nonnulla per saltum petit, in titulo ponat. *Unde supra.* Quod interdum errandi occasio Burchardo fuit.

CAP. 342. — *De ministeriis.* Id est, de bonis et rebus ecclesiæ, ut sensus postulat et docet præterea titulus capituli. Infra cap. 275 : « Si aliquis de ministerio ecclesiæ quolibet modo aliquid furatus fuerit, septem annos pœniteat. » Sic in veteri concordia monachorum Tutelensium cum Aureliacensibus nomine presbyteralis ministerii intelliguntur bona et res ecclesiæ : « Presbyterale ministerium ecclesiæ sancti Amancii de Faureis, et tres mansos in eadem curte. » Vide quæ de fisco presbyterali supra diximus in notis ad caput 24.

CAP. 347. — *Ignorante concilio.* Id est clero, infra cap. 349, Concilium enim interdum dicebant cum clero intelligerent. Infra capite 357, *coram concilio Ecclesiæ.* Imperator Constantinus : « Habeat unusquisque licentiam sanctissimo catholicæ venerabilique concilio decedens, honorum quod optavit relinquere. » Non licebat ergo episcopis distrahere bona ecclesiarum absque concilio et assensu fratrum, nisi forte terrulas aut vineas exiguas aut ecclesiæ D minus utiles aut longe positas, **574** ut placuit Agathensi concilio.

CAP. 349. — *In suo clero.* Legendum haud dubie *in suo clero.* Verum quia et Martinus Bracarensis, ex quo caput istud sumptum est, tum Burchardus in duobus locis, et Ivo Carnotensis parte III, c. 472 hanc lectionem retinuerunt, nos quoque retinendam propterea esse putavimus, præsertim cum et editio Helmæstadiensis et codex Parisiensis illam diserte exhibeant.

CAP. 362. — *Precariæ.* « Qui rem Ecclesiæ. » verba sunt Sirmondi, « ad usumfructum sub annuo censu impetrabant, iis per precariam et præstariam dari solebat. Præstariam dabat ecclesiæ

rector, qui rem in præstitum concedebat, et quibus legibus eam concederet exponebat; precariam petitor, qui rem precario accipiebat, qua censum et alias condiciones impositas expleturum se profitebatur. Verum id quidem. Sed tamen æque certum est precariæ et præstariæ vocabula confundi olim solita, quia res quæ precario tenebatur, præstata vel præstita dicebatur. id est ad certum tempus tradita, *prêtée.* Lib. I Antiquitat. Fuldensium apud Pistorium, pag. 459, lustrat quidam tria mancipia donans monasterio Fuldensi, abbati Ratgario significat se mancipia illa donare ea conditione « ut et ego illis, usque dum hujus vitæ curricula patior, ad sustentationem per vestram precariam. » Innumera ferme sunt istiusmodi exempla in his libris Antiquitatum Fuldensium et alibi. Charta Salomonis abbatis sancti Galli, apud Goldastum in tomo secundo Rerum Alamannicarum, pag. 69 : « Complacuit nobis ut res quas nobis tradidit Ingelboldus per hanc precariam ei præstaremus. » Supra, pag. 63, « præstaria in quinquennio renovata, » juxta legem de precariis renovandis quam Regino refert infra cap. 363 hujus libri. Precarias ergo dabant et hi qui rem præstabant. Porro pro his verbis dicebant etiam precessionem, petitionem, præstationem, beneficium, ut patet ex laudatis Antiquitatum Fuldensium libris.

CAP. 363. — *Usufructuario.* Id est, per precariam. Nam qui olim per precariam possidere dicebantur, sequenti tempore res ecclesiarum tenere dicebantur usufructuario, ut patet ex iisdem libris Antiquitatum Fuldensium. Idem enim valet tenere precario et usufructuario.

575 Caput istud non est divisum in editione Helmæstadiensi, neque in capitulis Caroli Calvi, unde sumptum est. Divisum itaque illud exhibet codex Parisiensis ita ut a nobis editum est. Primum vetusti codicis auctoritas effecit ut ab editione Helmæstadiensi recederemus in hoc loco. Deinde ita nobis faciendum fuit ut originem istius divisionis ostenderemus, cum caput istud eodem modo apud Burchardum et Ivonem divisum reperitur quo in codice Parisiensi. Sed Burchardus, cum apud se statuisset ne uteretur auctoritate Capitularium regum Francorum, duas istius capituli partes tribuere maluit concilio Maticensi et concilio apud Carisiacum. Quod fraudi fuit Ivoni, qui parte III, cap. 233 et 234, describens Burchardum, constitutiones illas accepisse se docet ex Maticensi concilio et ex concilio apud Carisiacum. Arte igitur et industria Burchardi effectum est ut pleraque capitula putarentur edita in synodis quibusdam, quæ tamen a regum nostrorum auctoritate profecta erant.

— *Nisi ad libertatem.* Fortassis istud decretum est adversus barbaram et stultam quorundam consuetudinem, qui mancipia et servos ecclesiarum commutabant cum mutis animalibus, puta cum equis, ut testatur Lullus archiepiscopus Moguntinus in epistola centesima inter Bonifacianas.

CAP. 376. — *Nullus episcoporum.* Prohibethic canon

ne die Dominico quisquam ex iis qui in clero constituti sunt iudicet aliquam causam. Quod ideo statutum esse apparet, ne quis avocatus ab oratione Ecclesiam Dei negligeret. Noverat hanc regulam Agano Augustodunensis episcopus. Et tamen ipsa sacratissima Pentecostes die negotium quoddam suscepit iudicandum. Sed sciendum est illud fuisse tanti momenti ut Ecclesiam turbaret. Præfatus itaque *in tanta die non sæcularibus sed divinis officiis vacandum* fuisse, negotium illud ait se suscepisse iudicandum, propter gravitatem ejus, *divinum, inquit, etiam formidantes iudicium, si nostra non mitigarentur auctoritate.* Integrum Aganonis diploma, eum multa contineat notata digna, edemus in Appendice actorum veterum.

CAP. 378. — *Ante missam.* Hodie aliud obtinet. Nam si ea temporum necessitas incidat ut oporteat agricolis **576** aut aliis operariis permittere ut laboribus suis incumbant in diebus Dominicis aut festivis, id jam non licet ante missam, sed postquam ea celebrata est.

CAP. 382. — *Banniat.* Ejiciatur, expellatur.

CAP. 394. — *Quicumque libert.* Ex isto canone, qui revera est concilii Toletani quarti, orti sunt quamplures spurii canones Toletanis conciliis perperam tributi, cum in illis non exstent neque exstare possint. Istum Regino laudaverat ex concilio Toletano. Tum caput 396 (quod sumptum est ex libro primo Capitularium, quemadmodum et 395) retulit *Ex eodem, cap. 82*, id est, ex eodem libro Capitularium. Burchardus, seu ista non animadvertens, an quia destinaverat Capitularium librorum mentionem nullam facere, caput 396 laudavit ex concilio Toletano, cap. 82. Tum eidem concilio tribuit etiam capita 397, 98, 99, 402, cum duobus sequentibus, quia in codice Reginonis adnotatum non erat unde illa sumpta essent. Ex quo Burchardus colligebat sumpta omnia esse ex concilio Toletano. Burchardum secuti sunt Ivo et Gratianus. Sed Loaysa noluit pro canonibus Toletanis agnoscere capita illa, quamvis ea retulerit in fine concilii primi Toletani, satis innuens his verbis non putare se condita fuisse in conciliis Toletanis: « Fragmenta sub titulo conciliorum Toletanorum vel corrupte vel falso citata, cum in his conciliis non inveniantur. »

CAP. 399. — *De familia Ecclesiæ.* Id est, ex mancipiis et servis ecclesiæ. Vide lib. iv legis Wisigothor. tit. 5, cap. 7.

CAP. 402. — *Qui debitum.* Formula ista exstat etiam apud Marculfum lib. II, cap. 32, sed paulo diversa. Item in chartulario monasterii Usercensis apud Lemovices.

CAP. 403. — *Lege mundana.* Lib. II, cap. 112, secundum legem mundanam finiatur; et cap. 238, secundum mundanam legem mortem suscipias. Mundana lex distinguitur illic ab ecclesiastica, id est civilis a canonica. Sed tum ita loqui malebant. In præfatione Capitularium leges dividuntur in mundanas et ecclesiasticas. Priores duo libri pertinent

A ad legem ecclesiasticam, duo sequentes ad legem mundanam. Prior **577** respicit episcopos et sequentium ordinum clericos ac monachos, secunda laicos.

CAP. 404. — *In pacto Francor.* Caput istud integrum retulit Burchardus in suo Decreto, ex concilio Toletano, ut assolet sed pactum non descripsit. Itaque obscurus erit hic locus legenti Burchardum, nisi subsidium petat a Reginone, qui pactum statim posuit in hoc loco. Intelligit autem pactum a Francis initum cum Ripuariis. Hoc solemnibus vocabulo tum utebantur ut foedus significarent vel conventiones pacis, quod nos hodie diceremus *traité de paix ou d'alliance.* Synodus Dingolvinensis, cap. 7: « De eo ut nullus hæreditate sua privetur nisi per tres causas quæ in pacto scribentur. » Eginhardus ad annum 812 loquens de legatis Michaelis imperatoris CP. ad Carolum Magni: missis: « Aquisgrani ubi ad imperatorem venerunt, scriptum pacti ab eo in epistola suscipientes, in reversi Romam, in basilica sancti Petri eundem pacti seu foederis libellum a Leone papa denuo susceperunt. »

CAP. 443. — *Qui episcopus.* Caput istud aliqua cura nostra indiget. Sumptum est enim ex statutis Ecclesiæ antiquis, quæ unicuique episcopo olim legebantur in consecratione sua. Statuta antiqua Orientalium vocat Atto Vercellensis in epistola octava, ubi docet ea dinumerata fuisse in centum capitula, initium autem eorum fuisse *Qui episcopus*, etc. Viderat duo istorum statutorum exemplaria Severinus Biniis, unum monasterii Gemblacensis, alterum sancti Bavonis in Gandavo. Quo magis mirum est edita ab illo non fuisse. Nam licet descripta in plurimum sint in concilio Carthaginensi quarto, tamen illic non exstant eo ordine quo leguntur in libris antiquis. Regino, quia ista accipiebat ex concilio illo Carthaginensi, non citavit statuta Ecclesiæ antiqua. Nos, cum res magni momenti sit, et statuta illa per diu viguerint in Ecclesia, illa quandoque edemus ex vetustissimo codice ms.

NOTE AD CAPITULA LIBRI II.

CAP. 1. — *Ex concilio Rothomag.* Concilii cujuspiam Rothomagensis canones frequenter laudat **578** Regino, qui tamen non reperiuntur in collectionibus conciliorum. Nam præter istum canonem, Regino ex eodem concilio refert capita 68, 69, 167, 390, 406, 415 et 416 istius secundi libri. Antiquum autem esse oportuit concilium illud, cum habitum sit ante Reginonem. Fortassis etiam antiquius est anno 858, cum Herardus Turonensis utatur quibusdam verbis quæ exstant in isto capite, ut statim dicetur. Sed alibi commodior erit de his agendi locus.

Synodum. Id est, conventum in Ecclesia habendum cum episcopus ad illam accedet visitaturus. Duplex ergo synodus, ut supra diximus. Una, quam episcopus in civitate agebat, ad quam venire tenebantur presbyteri ex rusticanis parochiis, pro inquisitione ministerii sui. Alia, quam episcopus valejus ministri tenebant in unaquaque ecclesia, cum visita-

munus obibant, in qua presbyteri reddebant A
 rem ministerii sui, et in qua judicabantur
 e synodales uniuscujusque parœciæ. Infra
 234: « De hoc quod mihi reputatum est in
 synodo, » etc. Et cap. 238: « De hoc quod tu
 ata es in præsentia istius episcopi in hac sy-
 » etc. De hac ultima synodo intelligendum
 canonem Triburiensem a Reginone infra re-
 cap. 296. Quin et Richardus Bituricensis ar-
 chiepiscopus, qui regnante Philippo primo Fran-
 rege vixit, conventum pro dedicatione eum
 ecclesiæ factum vocat concilium, quia
 dubie tunc illic fecit quod tum facere sole-
 xit episcopi cum diœceses suas circuibant.

Præterm. occur. Capitula Herardi archiepi-
 Turonensis, cap. 133: « ut vocati ad syno- B
 prætermissis occurrant. Sin alias, condem-
 r. »

Uaq. in facil. Juxta regulam sancti Gregorii,
 scribit ad Maximianum episcopum Syracu-
 lib. II, indict. 10, epist. 4: « Si qua fortassis
 lia existunt, quæ fraternitatis tuæ judicio ne-
 iam dirimi possint, hæc solummodo nostrum
 um flagitent; ut sublevati de minimis, in
 majoribus efficacius occupemur. »

2. — *Episcopus in synodo.* Burchardus ista
 deinceps sequuntur usque ad caput sextum
 579 Eutychem papæ, cui etiam tribuuntur
 veteri codice ms. monasterii Rivipullensis.
 hinc manifestum est illa descripta esse in
 codice ex Decreto Burchardi quod numeri C
 scripti sunt quales exstant apud Burchardum.
 lo enim ista leguntur: *Decretalis institutio
 ani papæ, quid episcopi in synodo debeant
 ere. Capitul. xci.* Tum: *Jusjurandum syno-
 tici.* Postea: *Juramentum cæterorum xciii.
 de cæteris.* Igitur ante Burchardum ista non
 untur esse Eutychemiani papæ; ut re vera illius
 on possunt, cum multa illic habeantur quæ
 Magni ævum aperte redolent, Eutychemianus
 Romæ sederit sub finem tertii sæculi. Adeo
 nota non erant ævo Caroli Magni, saltem
 omine Eutychemiani aut alicujus alius Romani
 leis, ut neque exstant in collectione epistola-
 ontificiarum ex quibus Galliam Germaniam-
 plevit Riculfus archiepiscopus Moguntinus,
 ex Eutychemiano laudentur a Reginone. Quo
 a pariter est ut qui collectiones conciliorum
 ruerunt, cum sine delectu cuncta ederent qui-
 meranda priscorum pontificum Romanorum
 a præfiguntur, ista tamen Eutychemiani decreta
 rint. Mea opinio est, illa non esse ex concilio
 um, neque ex decretis alicujus Romani pon-
 sed formulam fuisse secundum quam epi-
 interrogare debebant laicos in unaquaque
 ia, eam porro formulam eodem tempore in-
 e fuisse quo inquisitio de vita clericorum
 remissa est initio libri primi.

3. — *Synodalem causam.* Il est quæ ad epi-
 cognitionem pertineat, quæ judicari debeat
 sentia episcopali, nimirum ad dandam pœni-

tentiam, ut patet ex capp. 238, 278, 318 et 426
 istius secundi libri. Vetus charta nondum edita de
 pace Morinensis ecclesiæ tempore Callisti secundi
 confecta. « Quod si episcopus vel legatus ipsius in
 loco ubi de synodalibus causis placitari solet in-
 juriatus vel inquietatus fuerit, et pacifice synoda-
 lia determinare nequiverit, canonico judicio defi-
 nitum est ut universaliter deinceps ad matricem
 conveniant ecclesiam, illic de omnibus justitiam
 negotiis facturi de quibus admoniti fuerint per
 episcopi legationem. »

Cap. 5, § 1. — **580 Faidam.** Id est apertam et
 capitalem inimicitiam, ob cæsum aliquem de pro-
 pinquis susceptam, ut recte explicatum a Sirmon-
 do est, et patet etiam ex isto Reginonis loco, item-
 que ex capite 221. Interdum tamen *faida* significat
 simpliciter inimicitiam quamvis de cæde non
 agatur, ut in libro secundo legis Longobardorum,
 tit. 13, cap. 2. De *faidis* coercendis constitutio
 exstat infra cap. 81. A *faida* deductum est *faido-*
sus, id est is qui *faidam* patitur, cujus vita
 in tuto non est propter inimicitias capitales. Ex
 eodem fonte fluxit vocabulum *faiditus*, quod si-
 gnificat proprie rebellem ac proditorem, ob eam
 causam proscriptum et exulem, ut adnotatum est
 a nobis in notis ad Concilia Galliæ Narbonensis.
 Fallitur enim Vossius cum ex prava lectione quæ
 exstat apud Petrum monachum Vallium Cernai
 in capite 85 Historiæ Albigenis, ubi post rupta-
 rios nominantur *faidici* tum etiam deceptus nota
 marginali, ubi scriptum est *forte fatidici*, putavit
 hic agi de his qui fata aliis prædicturos se promit-
 tunt, cum tamen de *faiditis* agatur, id est prodito-
 ribus proscriptis seu bannitis. Hinc *faidimentum*
 pro proditione.

§ 6. *Quod morth dicunt.* Lib. I legis Longobard.,
 tit. 9, cap. 15, et tit. 36, cap. 1: « Si servus regis
 morth fecerit, ita decernimus, ut componat ipsam
 personam sicut appretiatâ fuerit, et servus ipse sur-
 per fossam ipsius mortui appendatur, ut in eo vin-
 dicta detur, et sit causa finita. »

§ 53. *Ordiendis telis.* Editio Helmæstad., *ordi-*
nandis. Codex mss., *ordindis.* Isaïæ cap. xxv,
Telam quam orditus est.

§ 55. *Nisi in ecclesia.* Igitur per illas tempesta-
 tes corpora mortuorum deferebantur ad ecclesiam,
 ibique custodiebantur in vigiliis nocturnis. Istud
 deinde mutatum est. Sed quo tempore acciderit
 ista immutatio non adeo facile discerni potest. Vir
 clarissimus Laurentius Bochartus in libro tertio
 Decretorum Ecclesiæ Gallicanæ, tit. 18, cap. 14,
 refert decretum quoddam *ex synodalibus Ecclesiæ
 Rhemensis*, in quibus cavetur ut corpora mortuo-
 rum « non vigilentur in ecclesia de nocte propter
 maleficia quæ ex hoc accidere possent et sæpe
 acciderunt temporibus retroactis. » Tum in ca-
 pite 30 ejusdem tituli describit **581** aliud
 decretum *ex synodalibus Ecclesiæ Trecentis*,
 in quo ita scriptum est: « Inhibeant curati
 suis parochianis ne vigilent in ecclesia de
 nocte quando corpora aliquorum defunctorum

ibidem deportantur vel alibi, propter maleficia quæ ibidem fiunt et temporibus retroactis contigerunt. » Sed vir clarissimus non adnotavit tempus quo statuta illa condita fuerunt. Jam antea concilium Eliberitanum statuerat in canone 35 : « Ne femine in cœmeterio pervigilent, eo quod sæpe sub obtentu orationis scelera latenter committant. »

CAP. 6. — Burchardus ista descripsit in initio libri sexti, *ex concilio Triburiensi*. Et tamen verbis Reginonis utitur, quæ elegantiora sunt vulgatis editionibus synodi Triburiensis. Tum tribuit illa primitus Melchiadi papæ, cui a nullo alia tributa sunt. Sed cum videret Reginonem ea repetere ex sanctionibus canonicis et ex iudicio episcoporum, canonibus concilii Triburiensis, sanctiones canonicas putavit tribuendas esse Romano cuiusdam pontifici. Tum vero opportune illi haud dubie occurrit nomen Melchiadis. Hoc erat hominis ingenium.

CAP. 9. — *Missam S. Joan.* Id est, festum.

CAP. 41. — Caput istud non exstat in vetustissimo libro Capitularium bibliothecæ Regiæ ex quo prima Parisiensis editio Capitularium prodiit, neque in Colbertino, non demum in Rivipullensi. Quia tamen ex veteri libro editum est, cum illi præterea fidem faciat ista collectio Reginonis itemque vetus collectio canonum ms. in bibliotheca Regia, dubium non est quin fuerit olim in libris Capitularium. Sed utrum fuerit descriptum in libro quarto, ut habent vulgata Capitularium editiones, vel in secundo, ut Regino citat, vel demum in quinto, ut in veteri collectione quam mox laudavimus, difficile dictu est. In collectione autem illa sic legitur : *Capitularium lib. v, cap. 90. Presbyteri interfecti episcopo ad cuius parochiam pertinent solvantur*. Unde colligere possumus librariorum quandoque industria effectum esse ut permulta omitterentur in exemplaribus novis quæ faciebant Capitularium, quæ tamen exstant in illis antiquioribus. Burchardus, ut assolet, caput istud non laudat ex libris Capitularium, sed ex concilio Triburiensi, cap. 5. In capite sane quarto illius 582 concilii statuitur de compositione presbyteri occisi. Attamen omnia diversa sunt a sensu istius capituli. Hinc ergo deceptus est Burchardus quod putaret capita quæ sequuntur post caput 37 istius libri, quod expressum est ex canonibus concilii Triburiensis, ad item concilium pertinere donec veniretur ac constitutionem concilii Wormatiensis. Hic est fons et origo, quod sæpe dicendum est, multorum errorum apud Burchardum. Sed tamen idem in hoc loco videtur non egisse bona fide. Nam quæ illic dicuntur de Capitulari Caroli Magni, ea omisit, ne quis putare posset accepisse se istud caput ex libris Capitularium. Itaque qui clausulam illam suis editionibus adjectam non habent Ivo et Gratianus, ii decepti a Burchardo sunt.

CAP. 43. — *Cum duodecim*. Apud Burchardum et Gratianum legitur *cum lxxii juret*. In concilio autem Moguntino, unde sumptum est hæc caput,

A legitur *cum xii juret*. Quo etiam modo habetur apud Reginonem tam in editione Helmæstadiensi quam in codice Parisiensi. Absurdum præterea est quemquam cogi ad inventiendum tot conjuratores. Denique duodecim tantum vulgo tum adhiberi solitos patet ex libro secundo Capitular., cap. 23 ; lib. iv, cap. 13 et 26 ; lib. 5, cap. 291 ; tum etiam ex libro primo legis Longobardor., tit. 13, cap. 3 ; tit. 16, cap. 2 ; tit. 25, cap. 73 ; et lib. ii, tit. 1, cap. 2 ; tit. 14, cap. 1, et tit. 55, cap. 2, 3, 5 et 33 ; ex titulo denique 53 legis Alamannorum, et ex titulo 8 et 52 legis Burgundionum. Attamen septuaginta duos sacramentales adhibitos fuisse in causa Otæ reginæ docet auctor Annalium Fuldensium ad annum 898, si vera est lectio.

B *Uxorem amittat*. Apud Burchardum et Gratianum, tum etiam in libro quinto Decretalium, legitur, *et absque spe conjugii maneat*, magno inter hæc discrimine, ut nemo non videt. Sane caput 24 concilii Moguntini, unde, uti diximus, sumptum est hoc caput, habet *et uxorem amittat*.

CAP. 61. — *Reginbaldum chorepisc.* Levabat hic Otharium Mogontinum archiepiscopum fasce episcopali, ut patet ex Rudolfo in Vita Rabani et ex veteri inscriptione quam Browerus edidit in libro secundo Antiquitatum Fuldensium, cap. 15, quæ sic habet : 583 « Anno Domini 808 (lege 838), indictione 15, dedicatum est hoc oratorium jussu Otgarii archiepiscopi a Reginbaldo chorepiscopo vi kalend. Octobris. » Epistola porro Rabani ad eum scripta, quam hic citat Regino, nondum edita est integra. Fragmenta autem alia ab isto refert Regino intra cap. 202 et 344. Reginbaldi epitaphium exstat inter poemata Rabani. Eo itaque mortuo, Thiotmarus fuit chorepiscopus Moguntinus, ut Rabanus testatur in epistola ad eum scripta, quæ exstat in initio libri de sacris Ordinibus. Hæc sunt ejus verba : « Et quia mei cooperatorem in sacro ministerio te elegi, hortor ut quod pro infirmitate corporis coram multis exponere non possum, tu, qui junior ætate et validior es corpore, illis qui ad sacerdotium ordinati sunt et ministerium sacerdotale agere debent notum facias. » Itaque codex vetus bibliothecæ Regiæ ex quo nos nuper edidimus librum Rabani de chorepiscopis, finit ejusdem Thiotmari, cum in fronte libri ista antiquitus scripta sint : *Thiotmar chorepiscopus adquisivit*. De quo libro, quoniam occasio tulit, adnotandum est mentionem factam esse a Rudolfo presbytero in Vita Rabani : « Sunt quoque alia opuscula ejus, inquit, quæ ad interrogata diversorum ei respondere necessarium fuit ; quorum unum est de chorepiscoporum ordinatione ; super quo ad Dragonem archiepiscopum scripsit librum unum. » Sed ut ad Thiotmarum redeamus, fuerat ille antea monachus Fuldensis sub Rabano, ut docet idem Rudolfus his verbis : « Quidam presbyter ex monachis nostris, nomine Thiotmar, pro causis quibusdam ab abbate ad Otgarium archiepiscopum missus. »

CAP. 69. — *Ante januam*. Jubet hic canon ut par-

quorum matres agnosci nolunt, non occidantur, sed ante januam ecclesiæ projiciantur, ut dein ab aliquo fidei suscipiantur nutriendi. Vide lib. vi Capitular., cap. 142, et Burchardum lib. iii, cap. 201 et 202.

CAP. 75. — Caput istud non exstat in libro tertio Capitularium, ut hodie editus est, sed in primo. Et tamen habetur in fine libri tertii in veteri codice ms. ex quo prodiit Parisiensis prima editio Capitularium, item in codice Rivipullensi, tum etiam in Colbertino. In nullo autem veterum codicum quos vidi exstat in libro primo 584. Et, quod mirum est, non exstat in codice quo usi sunt qui primam editionem Parisiensem adornarunt. Simile accidit capiti de æqualibus mensuris et ponderibus, ut adnotabimus infra ad caput 127 istius libri.

CAP. 77. — *Campum appellant.* Sic emendatum est ex codice ms. Parisiensi. Nam editio Helmæstadiensis habebat, *quod capitulum appellant.* Diploma Roberti regis a Francisco Pithæo laudatum: « Legem duelli, quod vulgo dicitur *campus*. » Synodus Dingolvingensis, cap. 24: « Qui supra prædictæ pugnæ, quod *Camfwic* dicimus, peracto judicio, se simili vindicta erigere contra querentem præsumpserit, sacramentum quod *ahteid* dicitur juret et in ecclesia cum tribus supra nominatis sacramentalibus. » Hinc *camphio* in lege Longobardor. lib. ii, tit. 55, cap. 11 et 24. Et *campio* ibidem lib. i, tit. 3, 4, c. 6. Vide Glossarium Lindembrogii.

CAP. 80. — *Cotiones.* Hincmarus epist. 5, ad Carolum Calvum: *Etiam ipsi cocciones rapinas faciunt.* Vide Glossarium Pithæi.

CAP. 81. — *Coercendus.* Ita vetus codex cui consentiunt libri Capitularium. In editione Helmæstadiensi legitur: *De faldis cohæredum.*

CAP. 100. — *Non homo.* Eodem argumentandi genere usus est Innocentius III ut ostenderet translationes, depositiones ac cessiones episcoporum jure divino pertinere ad summum pontificem. Ait enim Deum suo tantum judicio reservasse dissolutionem carnalis conjugii, vinculum autem spirituale fortius esse quam carnale, et ideo ista attingere nullum posse præter pontificem Romanum. « Non enim, inquit, humana, sed etiam divina potestate conjugium spirituale dissolvitur cum per translationem vel depositionem aut etiam cessionem auctoritate Romani pontificis, quem constat esse vicarium Jesu Christi, episcopus ab Ecclesia removetur. » Exstat hæc constitutio lib. i epistolarum Innocentii III, epist. 532, et inde in cap. *Inter corporalia, De translatione episcopi.* Vide lib. i de Concordia sacerdotii et imperii, cap. 26, § 8.

CAP. 114. *Cum nos ex utraque.* Hic adnotandum est Nicolaum papam non traxisse ad se cognitionem divertii Lotharii et Thetbergæ ex privilegio tantum 585 suæ sedis, sed quia judex electus erat ab utraque parte. Quæ observatio magni momenti est ad retundendam Innocentii III argumentationem, qui ad Philippum Augustum scribens de divertio ejus cum Ingelburge, exemplum Lotharii

A referens, quæ adversus illum a Nicolao facta sunt, ea ab ipso facta esse scribit vi officii ac potestatis suæ. « Putasne inquit, magnifice rex, quod etsi præfatus prædecessor noster præstantior nobis fuerit merito et sapientia, nos eo simus officio et potestate minores? » Data Laterani, v Idus Decembris, anno 1208.

CAP. 126. — *Sine licentia.* Vide notas ad apologeticum Agobardi, cap. 9.

CAP. 130. — Apud Paulum, lib. ii, Sentent., tit. 19, caput istud sic expressum est: « Neque furiosus neque furiosa matrimonium contrahere possunt; sed contractum matrimonium furore non tollitur. » Cui sententiæ hanc interpretationem subjunxit Anianus: « Si qui matrimonium sani contraxerint, et uni ex duobus amentia aut furor accesserit, ob hanc infirmitatem conjugia talium solvi non possunt. » Hæc tantum apud Paulum et interpretem. Quæ sequuntur ergo apud Reginonem et Burchardum sumpta fortassis sunt ex epistola Nicolai primi ad Carolum archiepiscopum Moguntinum, cujus fragmenta referunt Luitprandus seu quis alius in Vita Nicolai I; Burchardus in excerptis a Stevartio, pag. 687, et Gratianus dist. 50, cap. 33 et 32, q. 7, cap. 25. Quod ultimum caput, illud, nimirum, de quo nunc agimus, eidem Nicolao tribuit Burchardus. Sed apud Gratianum additur clausula qua non exstat apud Reginonem et Burchardum. Sic enim habet editio Gratiani: « Similiter sentiendum de his qui ab adversariis excæcantur, aut membris truncantur, aut a barbaris exsecti sunt. » Vide Antonium Augustinum lib. ii, de Emendatione Gratiani, dialogo 18.

CAP. 158. — *Eadem nocte.* Hortatur hic canon virum et novam nuptam uti prima nocte nuptiarum abstineant ab opere conjugali. Hæc exhortatio postea versa est in necessitatem in aliquibus diocesisibus. Nam, ut istud exempli dicamus, apud Abbatis villam, in diocesi Ambianensi, ea olim consuetudo erat ut illis qui noviter matrimonio juncti erant non liceret coire tribus 586 prioribus noctibus post nuptias. Quam consuetudinem decreto suo sustulit parlamentum Parisiense anno 1501, die 11 Martii: *Quant à non coucher de troys nuys avec sa femme au commencement du mariage, les demandeurs auront la recreance le proces pendent, et pourront les espousés coucher franchement les troys premieres nuys avec leurs femmes.* Decretum illud integrum in suis Statutis synodabilibus inseruit Stephanus Poncherius episcopus Parisiensis. Puto autem hic erratum esse a typographo in editione Statutorum synodaliū Stephani Poncherii episcopi Parisiensis, et decretum illud toto sæculo antiquius esse. Non in veteri collectione Arrestorum Matthæi Chartier Advocati Parisiensis, quam habeo manu scriptam, hæc leguntur: *Le premier jour de Mars 1401: l'Arrest donné contre l'Evêque d'Amiens sur la taxe des Sacremens et autres choses ecclesiastiques.* Deinde in alio veteri codice ms. quem mecum olim communicavit vir clarissimus Antonius Vion Heroval-

lius ista totidem verbis habentur : « L'an mil ccc. ix
 « le xix. jour de Mars fut dit par Arrest de la Cour
 « que les deffenses faites à la requeste du Procureur
 « reur general et les Maire et Echevin d'Abbeville
 « en Pontieu, par vertu de certaines Letres Royaux,
 « à l'Evesque d'Amens et aux Curez de ladite ville,
 « c'est assavoir audit Evesque qu'il ne print ny
 « exigast argent des nouveaux mariez pour leur
 « donner congé de coucher avec leurs femmes la
 « premiere, deux, et troisiéme nuyts de leurs nop-
 « ces, et autres contenues audit Arrest, avoir esté
 « bonnes et valables, et l'opposition dudit Evesque
 « avoir été donnée sans excepte au regard des ex-
 « ceptions generales, au regard desquelles il fut dit
 « les deffenses avoir été faites sans cause. Et fut
 « dit que ung chascun desdits habitans pourroient
 « coucher cum uxoris suis la premiere nuyt
 « de leurs noces sans le congé de l'Evesque, et
 « que les habitans qui mourraient pourraient estre
 « enterrez sans congé de l'Evesque et ses Officiers,
 « s'il n'y a empeschement canonique. Outre que
 « les heritiers et executeurs du testament d'aucun
 « trespasé ne pourront estre constraints ne obeyr
 « à accomplir les ordonnances faites par les Offi-
 « ciers dudit Evesque ne par luy au regar des
 « Testamens faits par lesdits intestaux ; mais les
 « pourra ledit Evesque abmonester charitablement
 « qu'ils facent bien pour l'ame dudit intestat. Et
 « que les heritiers ou executeurs du testament
 « d'aucun trespasé pourront dedans l'an du tres-
 « passément submettre l'execution d'icely à la jus-
 « tice laye ou de l'Eglise. Cum pluribus aliis in Ar-
 « resto contentis. » Sic Innocentius III, lib. x. epist.
 85, repressit avaritiam episcopi Aniciensis, qui legiti-
 ma viduarum matrimonia impediabat donec
 ejus consensum numerata pecunia redemisset.

Genitiaris. Vide supra cap. 246 libri primi.

CAP. 178. — *Mundiburdis.* Id est tutoribus, ut
 infra in cap. 28 secundæ Appendicis. Tutelam pa-
 trocinii nomine designat vulgatus canon 24 Con-
 ciliû Triburiensis, ex quo sumptum est istud ca-
 put. Mundeburdis autem vel mundeburdium signi-
 ficat tuitionem, defensionem protectionem. Mun-
 dualdum pro mundiburdo sive tutore dicunt leges
 Longobardorum.

CAP. 179. — *Ab altari.* Ipsæ enim velum ab al-
 tari sumere debebant et sibi imponere ; quod
 vetitum erat episcopis.

CAP. 199. — *Morchidum.* Ita editio Helmæsta-
 diensis, ita codex Parisiensis, ita Burchardus, ita
 Pœnitentiale Romanum Antonii Augustini, tit. 3,
 cap. 8 ; ita denique Ivo parte ix, cap. 70, in omni-
 bus editionibus. Et tamen Lindenbrogius et Vos-
 sius ita confidenter *mortridum* legunt apud Ivo-
 nem ac si ea sola lectio illic haberetur, cum nullum
 interim vetustum codicem laudent suæ emendatio-
 nis auctorem. Visum est igitur retinendam esse ve-
 terem lectionem ; quam etiam, consensum tot li-
 brorum secuti, reposuimus in capite vigesimo epi-
 stole Rabani ad Heribaldum, cum editio Stevartii
 haberet *mordicum* ; quæ vox, tamenetsi corrupta,

A indicat *morchidum* primitus scriptum fuisse in illa
 epistola. *Morchidum* itaque, ut recte monuit Anto-
 nius Augustinus, homicidium significat, non a
 cæde tamen deducta origine vocabuli, ut ille puta-
 vit, cum *morchidum* non sit vox Latina, sed Theo-
 disca, ut docet Rabanus in loco mox laudato.

CAP. 200. — *Scelus multiplicetur.* Post illa ver-
 ba 587 desunt octo folia in codice Parisiensi
 ms., nimirum usque ad paragraphum septimum
 capitis 246. Itaque hunc hiatus opportune supplē-
 vit Helmæstadiensis editio ; quam, sicubi mendo
 non vacare visa est, emendavimus ex vulgatis edi-
 tionibus Conciliorum aut scriptorum ex quibus
 petita sunt capita quæ in illis octo foliis descripta
 erant, tum etiam ope Burchardi et antiqui codicis
 B ms. Sancti Germani de Pratis, in quo exstant frag-
 menta aliquot epistolarum Rabani ad Humbertum
 episcopum et ad Reginaldum chorepiscopum. Alicubi etiam adjuncto nobis fuit Pœnitentiale
 Romanum editum ab Antonio Augustino.

CAP. 112. — *Geniculo.* Id est, generatione, pro-
 genie. Vide lib. vi Capitular., cap. 80 et 128. Con-
 ciliium Moguntinum sub Rabano, cap. 30, et libro
 ii legi. Longobardor., tit. 14, cap. 1. Dicebant
 etiam genu pro geniculo, ut in Capitulis Ahytonis
 Basileensis, cap. 21 et alibi.

CAP. 222. — *Sexaginta sol.* Pœna ejus qui ince-
 stuosum susceperit, hic apud Reginonem erat xi
 solidorum. Nos, quia hoc loco destituebamur
 auxilio manuscripti codicis, aliunde ista emenda-
 vimus. In concilio quippe Metensi Pippino, unde
 ista sumpta sunt, tum etiam in libris Capitula-
 rium editis et manuscriptis, denique in canonibus
 Isaac Lingonensis episcopi tam editis quam ma-
 tit. 4, cap. 1, constanter scriptum est cum qui
 transgressus fuerit hanc legem, sexaginta solidos
 regi compositurum. Hic enim erat bannus domi-
 nicus seu regius, ut patet ex variis locis Capitula-
 rium. Error igitur apud Reginonem ortus ex trans-
 positione numerorum, xi pro LX.

CAP. 231. — *Computare.* Narrare, *compter.*

CAP. 243. — *Ad crucem.* Vetitum deinde est ju-
 dicium crucis lege Caroli Magni, quæ exstat in li-
 bro primo Capitularium, cap. 108, et lib. ii legis
 D Longobardor., tit. 55, cap. 32. Nihilo tamen mi-
 nus retentus est hic mos, ut patet ex Agoberdo.

Servitio humano. Erat igitur aliquod libidinis
 genus quod homines liberos ad servitutem demit-
 tebat, sicut de feminis adnotatum est supra ad
 caput 246 libri primi. Sic 588 in lege Wisigotho-
 rum lib. vii tit. 6, cap. 11, adulterator monete li-
 bertatem amittit et servitio deputatur.

CAP. 262. — *Hæc de multim.* Verba sunt Regi-
 nonis.

CAP. 274. — *Bastiniaco.* In libro sexto Capitula-
 rium et in Capitulis Caroli Calvi legitur *bastoniæ*.
 Id autem interpretantur arcissimam custodiam.
 Ego puto intelligi de carcere regio, cujusmodi sunt
 quæ nunc *conciergeriæ* vocantur. Porro clausula illa

m vero, etc., usque ad *panas luat*, non A
 editione Helmæstadiensi. Addita igitur
 lice Parisiensi.

6. — *Corpus Domini*. Jam alii observa-
 iam ex diversis iudiciorum formis quæ
 pabantur in rebus dubiis fuisse corpus
 quod a Roberto rege damnatum esse in
 scripta ad Leothericum archiepiscopum
 em docet Helgaldus in initio Vitæ ejus.
 hunc morem retentum adhuc fuisse sævo
 VII testatur. Lambertus Schafnaburgen-
 aum 1077, ubi ait Gregorium celebrata
 nfectaque sacra oblatione, regem evo-
 altare, et manu præferentem corpus Do-
 cum multa prolocutus esset de sua in-
 hæc demum addidisse : « Ut satisfactio- B
 andio omnem omnibus scandali scrupu-
 edio auferam, ecce corpus Dominicum
 pturus ero, in experimentum mihi hodie
 entæ meæ; ut omnipotens Deus suo me-
 icio vel absolvat objecti criminis suspi-
 innocens sum, vel subitanea interimat
 reus. Hæc et alia, ut solemne est, præfa-
 terribilia, quibus Deum causæ suæ te-
 m iudicem et innocentie assertorem
 ecabatur, partem Domini corporis ac-
 medidit. » Vide caput sequens Reginonis,
 de eadem materia. Vide etiam appendi-
 ctam Chronico Reginonis ad annum 844.

2. — *Sacrilegium facit*. Vide notas ad li-
 obardi de dispensatione ecclesiasticarum C
 p. 18.

2. — *Faidam portet. Porte inimitie*. Vide
 um in notis ad Capitula Caroli Calvi.

5. — *Communione*. Legendum *commoni-*
 nonuimus. Nam et in canonibus vulgatis
 icilii quarta Toletani scriptum est *admo-*
 ro eo quod Regino habet *communione*. Et
 in admonitionem vocat quod hoc loco
 onem dixerat. Infra cap. 408 legitur :
tas tres admonitiones, etc. Codex autem
 s habet : *Quod si eas tres communiones.*
 go colligitur voces *communio* et *commo-*
 nutari olim invicem solitas, adeoque le-
 esse emendationem ab illustrissimo viro
 Marca Parisiensi archiepiscopo adhibitam
 concilii Italici ad Theodosium : in qua D
 um a Sirmondo sit, *a qua in omnes ve-*
commonitionis jura dimanant, Marca re-
mmunionis.

7. — *Impunitas vitiorum*. Lupus Ferra-
 libro de tribus Quæstionibus, pag. 210 :
 punitatis magna est peccandi illecebra. »
 upum interfuisse huic synodo Suessiono-
 cujus actione secunda revelavit synodo
 ositionis Ebbonis archiepiscopi Rhemen-
 itaque in synodo fuerit, et in canone isto
 us reperiantur, dubitare cogor annon
 : canonum istius synodi Suessionensis,
 odum auctor est canonum inventorum
 : Vernensi. Nam episcopi Gallicani, ut olim

diximus ad epistolam 60 Lupi, adeo magni virum
 faciebant, ut eum spectarent veluti conditorem
 canonum, atque adeo ejus præsentiam in synodis
 necessariam esse quodam modo existimarent. Rur-
 sum ejus opera usi sunt Wenilo Senonensis archi-
 episcopus et suffraganei ejus cum adversus Heri-
 mannum episcopum Nivernensem ad Nicolaum
 papam scriberent epistolam 130 inter Lupinas.

CAP. 309. — *Contione vel content*. In codice
 Theodosiano tantum *in contentione* habetur. Ita-
 que admonitio fuit librarii ; qui cum divinare non
 posset quid potius legendum esset, *contione*, vel
contentione, utrumque posuit, lectori iudicium
 integrum relinquens. Sic enim solebant antiqui
 librarii, ut pluribus exemplis probavimus ad Sal-
 vianum, pag. 403, et ad Lupum Ferrariensem, pag.
 346 et 451. Eadem medicina fortassis adhibenda
 est huic loco Minucii Felicis : *dum aras exstruunt*
ignotis numinibus et manibus. Hanc ultimam vo-
 cem hic esse superfluum aut corruptam 590 pu-
 tabat Des. Heraklus. Quid si legamus, *ignotis nu-*
minibus vel manibus, ut sit admonitio librarii? Sic
 apud sanctum Gregorium lib. IV, epist. 53, editum
 est, *ex istius rei consideratione seu comparatione*
bene colligitur. Pro quo hæc tantum habentur in
 vetustissimo eodice ms. sancti Remigii Rhemensis,
rei comparatione colligitur. Ista levissima sunt
 interdum magni momenti.

CAP. 312. — *Audet jurare*. Constans apud Regi-
 nonem, tum in editione Helmæstadiensi, tum in
 codice Parisiensi, lectio est *in sanctis audet jura-*
re ; quo etiam modo scriptum est apud Burchar-
 dum, qui Reginonem haud dubie descripsit. Et ta-
 men in omnibus libris Capitularium, tam editis
 quam mss., legitur *in sanctis habet jurare*, optimo
 sensu, eaque lectio sola bona est. Lectionem porro
 ejusdem capituli quam præfert Regino, in qua nul-
 la mentio de Gunebodignis, confirmant vetustissi-
 mi libri Capitularium bibliothecæ Regiæ et Col-
 bertinæ, tum etiam Burchardus et Ivo Carnotensis
 parte XII, cap. 23, et vetus collectio canonum ms.
 in bibliotheca Regia, itemque Gratianus 22, q. 5,
 cap. *Parvuli*. Nullibi enim exstat clausula quæ
 huic loco adjecta est in editione Capitularium, *si-*
cut Gunebodigni faciunt. Eam tamen exhibet edi-
 tio Viti Amerbachii, tum etiam editiones Parisien-
 ses, et vetus codex ms. monasterii Rivipulleensis,
 denique liber legum Longobardicarum. Adnotat
 autem Amerbachius in codice quo ipse usus est
 vocabulo *Gunebodigni* superpositum fuisse vocem
Guntbodigni, neutrum vero esse in cap. *Parvuli*,
 22, q. 5. *Significatur autem*, inquit, *gens aliqua,*
vel populus, vel familia. Amerbachio felicior non
 fuit in explicatione istius vocabuli vir aliqui doc-
 tissimus Antonius Augustinus archiepiscopus Tar-
 raconensis ; qui in libro primo de emendatione
 Gratiani, dialogo 13, quærens quid significet vox
Gunebodigni, fingit Caroli Magni hostes fuisse. Et
 tamen Gunebodigni, id est ii qui lege Gundobada
 vivebant, nimirum Burgundiones, hostes non
 erant Caroli Magni, cum imperio illius subjecti

essent. Gunebodignos autem eos fuisse qui Gundobada lege utebantur, tum vox ipsa satis ostendit, tum præterea patet ex laudato libro legum Longobardicarum; ubi pro eo quod editiones **591** Capitularium habent *Gunebodigni legitur sicut Gundobada lege viventes faciunt*. Vide notas nostras ad librum Agobardi adversus legem Gundobadi.

CAP. 314. — *Excepto his sacr.* Sic vulgo per ea tempora loquebantur. Infra cap. 358, *excepto ad ecclesiam*, lib. III, legis Wisigothor., tit. 5, cap. 1, legitur in vulgatis editionibus, *exceptis illis personis*. Pro quo vetustissimi codices mss. monasterii Moysiensis et ecclesie Albiensis habent *excepto illas personas*.

CAP. 315. — *Indiculo* Sic tum vulgo vocabunt diploma principis quod in præsens dabatur. *Une lettre de cachet*. Bonifacius Moguntinus epistola 104, ad Pippinum regem: « Quidam servus Ecclesie nostræ veniens ad nos cum indiculo vestro, » etc. Vide notas ad librum Agobardi de insolentia Judæorum.

CAP. 334. — *Scutis et fustib* Vide lib. II legis Longobard., tit. 55, cap. 29.

CAP. 346. — *Servum christia*. Vide notas ad librum Agobardi de insolentia Judæorum.

CAP. 358. — *Vota ad arbor*. Capitulatio Caroli Magni de partibus Saxonie cap. 20. « Si quis ad fontes aut arbores vel lucos votum fecerit, aut aliquid more gentilium obtulerit, et ad honorem demonum comederit, » etc. Lib. I Capitular., cap. 64: « Item de arboribus vel petris vel fontibus, ubi aliquis stulti luminaria vel alias observationes faciunt, omnino mandamus ut iste pessimus usus et Deo exsecrabilis, ubicunque invenitur, tollatur et destruat. » Vide rursum lib. VII, cap. 236. Ista statuta sunt post tempora sancti Bonifacii, qui superstitionem illam excindere curavit, ut in libro primo de Vita ejus narrat Othlonus Fuldensis. Quin et ipse Bonifacius in epistola 128, populos Germanie admonet ut lucorum vel fontium auguria vel phylacteria omnino respuant et abjiciant. Vide Glossarium Pithœi in verbo *Luminaria*.

CAP. 363. — Hunc canonem sumpsit Regino ex eodem loco ex quo tria superiora capita accepit, id est, ex epistola Rabani ad Heribaldum episcopum Antissiodorensis. Et quia Rabanus illum laudaverat ex concilio Ancyrano, Regino quoque inde se accepisse proficitur quem secuti sunt Burchardus et Ivo. Et tamen canon iste non est concilii Ancyrani, sed haud dubie cujusdam **592** veteris Libri Pœnitentialis.

CAP. 364. — Caput istud apud Reginonem sic inscriptum est: *Unde supra*. Quod ideo positum haud dubie erat ut hinc intelligerent lectores in capite sequenti agi de eadem materia de qua paulo ante tractatum erat, id est de maleficiis mulierum. Deinde secutus est Burchardus: qui cum collectionem suam adornaret, pleraque a Reginone accipiens, deceptus autem falsa inscriptione proximi canonis, qui concilio Ancyrano perperam tribuitur, putavit verba illa *unde supra* referenda esse

A ad concilium Ancyranum. Ex Burchardo porro descripserunt Ivo Carnotensis parte XI, cap. 30, et Gratianus 26, q. 5, cap. 12, qui canonem illum se accepisse aiunt ex capite primo concilii Ancyrani. Verum recte admonuit vir istarum rerum peritissimus Antonius Augustinus in libro primo de emendatione Gratiani, dialogo 14, inscriptionem hanc esse falsam, et magnam partem istius capituli reperiri apud Aurelium Augustinum in libro de Spiritu et Anima, cap. 28, nimirum quidquid interjacet inter illa verba *quædam sceleratæ* et *ista cum Ezechiel*. Si conjecturæ locus erit, omnino puto caput istud sumptum esse ex quodam regum nostrorum capitulari hactenus inedito. Omnino enim sapit modum loquendi illorum temporum. Et solebant tum istiusmodi capitula inferre testimoniis et locis sacrorum Bibliorum, canonum et veterum doctorum, ut cuius manifestum est.

CAP. 365. — *Strumenta*. Instrumenta. Præceptum Ludovici Pii pro ecclesia Parisiensi: « Quod per incuriam et negligentiam custodum ipsius ecclesie strumenta chartarum exusta vel concremata sive perita fuissent. » Et infra: « Mancipia que per præfata strumenta chartarum eidem tradita fuerant ecclesie. » Præceptum Ludovici Transmarini pro ecclesia Augustodunensi: « Ac si præ manibus universa earumdem rerum sive chartarum strumenta habeantur. »

CAP. 412. — *Per Petrum*. Ambiguum loquendi genus, quo significatur auctoritatem episcopis a Christo collatam esse in persona Petri, tum etiam Petrum solum accepisse eam potestatem, sed illam postea communicasse cum episcopis; qua persuasione imbuti fuerunt nonnulli **593** Romani pontifices. Verus tamen ac genuinus hujus loci sensus est, potestatem suam accepisse episcopos a Christo in persona Petri, qui tum gessit totius Ecclesie figurata generalitate personam, ut ait Augustinus.

CAP. 416. — *De confessione*. Verba sunt Reginonis.

CAP. 424. — Caput istud non exstat in capitulis annuntiatis apud Valentianas, anno 753, que exstant in codice capitulorum Caroli Calvi. Legitur autem inter capitula que statim post conventum apud Valentianas habitum statuta sunt apud Sivacum, ubi relecta illa esse patet ex præfatione. De negotio porro isto vide capitula Caroli Calvi tit. 13, cap. 6, et tit. 31, cap. 31.

CAP. 426. — *Judicio Dei*. Id est iudicio aquæ ferventis aut frigide, vel ferri igniti. Antiquitas, et observat Aventinus lib. IV annalium Boiorum, istud erat, sapere, fidem Deo habere, omnem spem in ipso collocare. Nunc vero ista inter stultitias et insanias illorum sæculorum referuntur. Unde concludit Aventinus solere idem factum, diversis statibus, hic pietatis, alibi erroris nomen accipere.

Aut redimant. Manum nimirum quam amiserant propter hoc facinus. Supra cap. 314 istius libri: « Si quis convictus fuerit perjurii, perdat manum, aut redimat. » Et cap. 334: « Ceteri vero falsi testes manus suas redimant. »

CAP. 427. — Jam monuimus ad caput 75 hujus libri perturbatum esse ordinem Capitularium, et in primum librum conjectum esse caput quod in manuscriptis codicibus ponitur in quarto, ut etiam citatur a Reginone. Idem evenit huic capiti de ponderibus et mensuris, quod ex libro tertio Capitularium refertur a Reginone. Non exstat enim in libro primo in codice ms. ex quo prima Parisiensis editio prodiit, non in Rivipullensi, non demum in Colbertino. Utrobique enim legitur in fine libri tertii. In codice veteri ex quo prima Parisiensis editio prodiit, ex numero 87, in fine libri tertii, in Rivipullensi vero 92 in Colbertino demum 90 ut citatur a Reginone.

CAP. 432. — *Singulos biberes.* Vide supra lib. I cap. 216.

NOTÆ AD APPENDICEM I.

594 CAP. 1. — *Epistola pessima.* Intelligit epistolam quam Aldebertus hæreticus publicabat, quæ vero relecta et damnata est in concilio Romano sub Zacharia papa celebrato. Ejus epistolæ hoc initium erat: *Incipit epistola Domini nostri Jesu Christi Filii Dei, quæ in Hierosolyma cecidit; et per Michael archangelum ipsa epistola inventa est ad portam Effrem, etc.*

CAP. 39. — Auctor istius appendicis hunc canonem laudat *ex canonibus Orientalium antiquorum Patrum, cap. 20*, id est ex collectione Martini Braacarenensis. Burchardus tamen refert ex epistola Fabiani papæ ad Orientales missa, ubi non exstat. Re autem vera est concilii Neocæsariensis, ex quo illum in suam collectionem transtulit Martinus Braacarenensis.

CAP. 40. — *Qui serviti condit.* Cum ista jamdiu desierint poni in Libris Pontificalibus, in quibus olim in ordine ad celebrandum sacros ordines primo legebatur admonitio quæ certas personas secundum canones removebat a sacris ordinibus, in primis vero servos, nisi libertatem a dominis suis consecuti essent, visum est in fine istarum notarum edere fragmentum ex veteri Libro Pontificali ms. qui nunc exstat in bibliotheca regia ut hinc saltem colligamus veterem morem.

CAP. 43. — *Crimine adulterii.* Ita tum vocabant facinus viduarum quæ post susceptum habitum religiosum ad nuptias transierant. De iisdem agit caput 36 istius appendicis et caput 46 secundæ, ubi viduæ istiusmodi *indubitanter adulteræ esse manifestantur.* Vide porro illustrem historiam cujusdam viduæ in hoc adulterii genus prolapsæ, in notis nostris ad librum apologeticum Agobardii pro filiis Ludovici Pii.

CAP. 44. — Canon iste Arausicanus ita habet in tomo primo Conciliorum Galliæ: *Raptorem vero talium, etc.* Editio Isidori apud Merlinum: *Ejus vero roborem, etc.* Ex 595 quo nos fecimus *robatores.* Robatores antiquitus dicti qui rem quampiam per vim auferabant. Et primo quidem, ut

recte adnotat Spelmannus, de iis dicebatur qui viatoribus robas vel raubas tulissent, id est vestes. Titulo 19 legis Salicæ cap. 10, ut quidem citatur a Vossio in libro secundo de Vitiis sermonis: *Si quis alterum in via adsallierit, et eundem raubaverit.* Raubare autem, ut idem adnotat in libro primo, est corruptum ex Latino *rapere.* Itaque sive *raptorem* legamus in hoc capite, sive *robatores*, manet idem sensus. Sed de hoc tamen censuimus admonendos esse lectores.

CAP. 50. — Caput istud non reperitur inter vulgatos canones Africanos. Apud Ivonem vero parte VII, cap. 145, et Gratianum 27, q. 1, c. 34, citatur ex epistola Nicolai papæ ad Carolum archiepiscopum Mogunticum et suffraganeos ejus. Fieri sane potest ut ista a Nicolao scripta sint, petita autem ex quodam canone Africano quo, sicut multis aliis, caremus.

CAP. 53. — Citat hunc locum vir clarissimus Joannes Morinus in appendice libri de Pœnitentia, pag. 39, vocatque decretum in Conofurth. Scilicet vir doctissimus eo deceptus est quod liber majusculis litteris scriptus *infra* habeat in extrema linea, in sequenti vero *Conofurth*, quod ille legit *infra Conofurth*, Nemo tamen non videt ultimam syllabam prioris lineæ conjungendum esse cum primo vocabulo sequentis, adeoque legendum *Franconofurth*. Qui sit autem Franconofurth omnes intelligunt.

Nuendum. Ita omnino scriptum est in veteri codice. Pro quo videtur legendum esse *petendum* Nisi si *nuendum* idem valet.

CAP. 57. — *Adalwino.* Mirum et quam longe abierit nomen episcopi ad quem scripta est ista Nicolai epistola, tum etiam sedis cui is præsidebat. Apud Burchardum scripta dicitur *Adalwino sanctæ Vivenensis Ecclesiæ archiepiscopo.* Apud Ivonem parte VII, cap. 65, *Adalwino sanctæ Viennensis Ecclesiæ archiepiscopo*; in margine vero postremæ editionis, *Vivanensis*; et cap. 152, *Alumino Junariensi episcopo.* Apud Gratianum dist. 27, cap. 6, *ad Albinum Viennensis Ecclesiæ archiepiscopum.* Quo loco adnotant correctores Romani valde variare hæc nomina in exemplaribus et apud Burchardum et Ivonem. Veræ ac legitimæ inscriptionis ignoratio errandi 596 causa fuit eruditissimo archiepiscopo Tarraconensi Antonio Augustino. Is enim lib. II de emendat. Gratiani, dialogo 17, Gratianum emendare in hoc loco conatus, existimat Albinum, ad quem epistolam illam Nicolai scriptam esse legebat, eundem esse quem alii Januensem archiepiscopum, alii Jovanensem episcopum vocant. Sed ut finis tandem imponatur tantæ discordiæ, constituenda est vera lectio. Scripta igitur fuit epistola ad Adalwinum Juvavensem archiepiscopum, ut fidem facit codex ms. Reginonis, tum etiam vetus canonum collector anonymus ms. in bibliotheca Regia. Juvavum autem idem esse ac Salzburgum notius est quam ut testimoniis egeat, Adalwinum porro tenuisse cathedram Salisburgensem constat ab initio pontificatus Nicæ-

lai ; et anno 870, interfuit concilio Coloniensi. Viennæ sane nullus hac tempestate archiepiscopus

Albinus neque Adalwinus. Ado enim successit Agilmaro anno 859, et obiit anno 874.

597-601 APPENDIX ACTORUM VETERUM

(Quorum in notis facta mentio est.)

I.

EPISTOLA ZACHARIÆ PAPÆ AD THEODORUM EPISCOPUM TICINENSEM.

Ex veteri codice ms. bibliothecæ Regiæ.

Zacharias episcopus, servus servorum Dei, reverentissimo et sanctissimo fratri Theodoro, episcopo Ecclesiæ Ticinensis. Pittacium quod nobis tua veneranda fraternitas obtulit, per quod nos sciscitari curasti si liceat filium, cujus pater alterius filiam ex sacro baptismo susceptam, id est spiritualem ejusdem patris filiam, quod dici crudele est, in matrimonio accipere ; quod apud te enormiter asseruisti contigisse. Sed bene tua sancta fraternitas compertum habet quod Dominus Moysi præcepit dicens : *Turpitudinem patris tui non revelabis, turpitudinem matris tuæ non revelabis, turpitudinem sororis tuæ et turpitudinem filiae patris tui non revelabis. Turpitudinem enim tua est.* Turpitudinem enim revelari dicitur dum a propria consanguinitate præcipimur abstinere. Multo magis a spiritali patris nostri filia, omni occasione aut argumento seposito, sub nimia restrictione nos **602** cavere convenit, ne in iram divini examinis incidat si quis tali facinori mistus minime restrinxerit frena luxuriæ. Unde et omnes cavendi omnino sunt talis sceleris commistione, ne in reternum pereant. Sed hos qui hujus perniciosæ temeritatis, animæ suæ salutem despicientes, impio se miscuere matrimonio, per omnia tua fraternitas studeat separare et pœnitentiæ dignæ submittere ; quatenus ab æterna eruti damnatione, animas eorum lucreris, præstante Domino. De filiis autem qui ex eis nati esse probantur, retulisti, si liceat eos conjugio copulari. Sed hi cur prohibeantur a conjugio, aut pro hujusmodi pœnitentiam agere compellantur, dum ex hoc absque condemnatione esse perhibentur, quia non pater pro filio neque filius pro patre sustinebit tormenta, dicente Domino per prophetam : *Anima patris est mea, et anima filii est mea. Anima quæ peccaverit, ipsa morietur.* Sed et, frater charissime, de his dixisse sufficiat. Cave autem ne aliter agere subjectis concedas, ne a recto tramite inveniaris deviare.

II.

ADMONITIO SYNODALIS ANTIQUA, A DIACONO POST EVANGELIUM LEGENDA, EPISCOPO ET CÆTERIS IN ORDINE SEDENTIBUS.

Nunc post varias Editiones emendata prodit ex duobus vetustissimis codicibus manuscriptis, uno monasterii Rivipullensis, altero nostro.

Fratres presbyteri et sacerdotes Domini, cooperatores ordinis nostri estis. Nos quidem, quamvis indigni, locum Aaron tenemus, vos autem, locum Eleazari et Ithamaris. Nos vice duodecim apostolorum fungimur, vos ad formam septuaginta discipulorum estis. Nos vero pastores vestri sumus, vos autem pastores animarum vobis commissarum. Nos de vobis rationem reddituri summo pastori Domino nostro **603** Jesu Christo, vos de plebibus vobis commissis. Et ideo, charissimi, videte periculum vestrum. Ammonemus itaque et obse-

A mus fraternitatem vestram ut quæ vobis suggerimus memoriæ commendetis et opere exercere studeatis.

In primis admonemus ut vita et conversatio vestra irreprehensibilis sit, scilicet ut cella vestra sit juxta ecclesiam, et in domo vestra feminas non habeatis. Omni nocte ad nocturnas surgite. Cursu vestrum horis certis decantate. Missarum celebrationes religiose peragite. Corpus et sanguinem Domini cum timore et reverentia sumite. Vasa sacra manibus propriis abluite et extergite. Nullus cantet missam nisi jejunus. Nullus cantet qui non communicet. Nullus cantet sine amictu, alba, stola, fanone, et casula. Et hæc vestimenta nitida sint, et ad nullos usus alios sint. Nullus in alba qua in suos usus utitur præsumat cantare missam. Nullus in ligneo vel in vitreo calice audeat missam cantare. Nulla femina ad altare accedat, nec calicem Domini tangat. Corporale mundissimum sit. Altare sit coopertum de mundis linteis. Super altare nihil ponatur nisi capsæ et reliquiæ, aut forte quatuor evangelia, aut pyxis cum corpore Domini ad viaticum infirmis. Cætera in nitido loco recondantur. Missale plenarium, Lectionarium, et Antiphonarium unusquisque habeat. Locus in secretario aut juxta altare sit præparatus ubi aqua effundi possit quando vasa sacra abluuntur. Et ibi vas nitidum cum aqua dependeat, ut ibi sacerdos lavet manus post communionem, ecclesiæ sint bene coopertæ et cameratæ. Et atrium sit sepemunitum. Nullus extra ecclesiam per domos nec in locis non consecratis missam cantet. Nullus solus cantet missam. Omnis presbyter clericum habeat vel scholarem qui Epistolam vel lectionem legat, et ei ad missam respondeat, et cum quo psalmos cantet. Infirmos visitate, et eos reconciliat, et juxta Apostolum oleo sancto inungite, et proprio manu communicate. Et nullus præsumat tradere communionem laico aut femine ad deferendum infirmo. Nullus vestrum pro baptizandis infantibus, aut infirmis reconciliandis, aut mortuis sepeliendis præmium vel munus exigat. Videtis ut per negligentiam vestram **604** nullus infans sine baptismo moriatur. Nullus vestrum sit ebrius vel litigiosus : quia servum Domini non oportet litigare. Nullus arma ferat in seditione ; quia arma nostra debent spiritualia esse. Nullus canum aut avium jocus inserviat. Nolite in tabernis habere. Unusquisque vestrum quantum sapit plebi suæ de Evangelio vel Apostolo die Dominico vel festis diebus annuntiet. Verbum Domini debetis prædicare. Curam pauperum, preregrinorum, et orphanorum habete, et eos ad prandium vestrum invitare. Estote hospitales, ut a vobis alii exemplum bonum sumant. Omni die Dominico, ante missam, aquam benedictam facite, unde populus aspergatur. Et ad hoc solum vas habete. Sacra vasa et vestimenta sacerdotalia nolite in vadium dare negotiatori aut tabernario. Nullus vestrum minus digne pœnitentiam cujuscunque rei gratia ad reconciliationem adducat, et ei testimonium reconciliationis ferat. Nullus vestrum usuras exigat et conductor sui sceleris existat. Res et facultates quas post diem ordi-